✓*Икенсе ярты йыллыҡҡа гәзит-журналдарға яҙылыу кампанияһы бара. "Киске Өфө" гәзитен республиканың һәр ауылында, һәр ҡалаһында алдырып уҡып була: почталарҙа 50665 индекслы "Киске Өфө" гәзитенә ярты йылға яҙылыу хаҡы - 251 һум 64 тин тәшкил итә.*

ИЖТИМАҒИ-СӘЙӘСИ-МӘҘӘНИ ГӘЗИТ

Киске Өфө

2002 йылдан башлап сыға

Һатыуҙа хаҡы ирекле

28 АПРЕЛЬ - 4 МАЙ (АЛАҒАРАЙ-ҺАБАНАЙ) 2007 ЙЫЛ

№17 (227)

БЫЛ ҺАНДА УҠЫҒЫҘ:

Беренсе май ҡалды...
байрамы онотолдо

2

Аҡ батша биргән грамота
булмышыбыҙҙы раҫлаусы документ ул

6-7

Көмөш беләҙек

10

Күңел күрһәткесе буйынса
һәр береһенә Гран-при бирерлек

16

ТВ ПРОГРАММАҺЫ

14-15

Башҡорттарҙың ҡунаҡсыллығын, бигерәк тә ситтән килгәндәргә ихтирамдарын беренсе урынға ҡуйырға кәрәк. Башҡорттоң ҡунағы — изге йән, уның өсөн ул иң һуңғы һарығын йәки тайын булһа ла һуйып ашата. Ҡунаҡ ҙур дәрәжәле булһа ла, башҡорт, ялағайланып, түбәнселеккә төшмәй, уға ярамһаҡланмай, үҙ абруйын һаҡлап ҡала белә.

Д. П. Никольский.

ИЛ-ЙОРТ ХӘБӘРЕ

ЙОЛАЛАР ЙОЛАЛЫ ЕРҘӘ ТЫУА,

йәки әбйәлилдәрҙең тағы бер байрам уйлап сығарғаны

Байрам кәйефен саманан артыҡ яратҡандар тураһында "уларға ни, көндә байрам, көн дә туй", тиҙәр. Әммә "заманалар ауыр, йәшәү насар", тип, төшөнкөлөккә бирелеп, күңелдәрен нәҫ баҫҡандар тураһында берҙә генә лә өндәшмәйҙәр. Бөгөн бошонһаң, иртәгә лә бошонорға кәрәк, ғәме уянып, кисә елкенгән иртәгә лә дәртле буласаҡ. Шулай түгелме ни? Бына, мәҫәлән, әбйәлилдәр тағы бер байрам уйлап тапты: Башҡортостандың бынан 450 йыл элек үҙ ирке менән Рәсәйгә ҡушылыуы хөрмәтенә бик мәртәбәле сара үткәрҙе. Киләсәктә ул сара йолаға әүерелерме-юҡмы - ваҡыт һынауында, әммә бындай ғәжәйеп байрамдарҙы халыҡ йолалары электән ныҡлы булған ерлектә генә үткәрергә була.

Был көндө Яктыгүл юлында йыш йөрөгән Магнитогорск халҡы: "Был әбйәлилдәр тағы ни уйлап сығарған?" - тип аптыраны. Ысынлап та, һоҡланырлыҡ, ғәжәпләнерлек күренеш булды был. Ике йөҙҙән ашыу кешенән торған делегация биҫтәләгән автобус, еңел машиналарға тейәлеп, район үҙәге Асҡар-Яктыгүл йүнәлешендәге юлда оҙон колонна хасил иткәйне. Байым яғынан иһә байрамса биҙәлгән аттарҙа башҡорт һәм рус кейемендәге һыбайлылар, Байым ауыл Советының иң оҫта саңғысылары, аллы-гөллө сәскәләрҙе хәтерләткән сағыу милли кейемдәге фольклор ансамблдәре шаян, төртмә таҡмаҡтары менән ана шул делегацияны ҡаршы ҡаршы алды - ҡунаҡтар менән ҡаршы алыусылар бергә ҡушылғас, халыҡ иҫәбе бермә-бер артты. Сатлама һыуыҡта боҫорап торған бишбармаҡ, быу бөркөп ҡайнап ултырған самауырҙар, милли ашһыуҙың төрлөлөгөнән һығылып торған өҫтәлдәр, ысынлап та, ғәжәйеп күренеш ине. Бына ошолай башланып китте Әбйәлилдәге байрам. "Әбйәлилем - ғәзиз ерем" исеме аҫтындағы был эстафета-фестиваль ай ярымға һуҙылды.

(Дауамы 5-се биттә).

✓ *Беренсе Май байрамын элек Хеҙмәтсәндәрҙең теләктәшлек көнө итеп үткәрә инек. Күңелле ине, яҙғы ел хеҙмәткә ҡарата дәрт, илһам уята торғайны.*

ӘЙТӘГҮР!

БЕРЕНСЕ МАЙ КАЛДЫ ЛА...

байрамы онотолдо

Йәмғиәтебеҙ баҙар иктисады шарттарына күскәне бирле аксаға булған мөнәсәбәт башка киммәттәргә, шул иҫәптән, хеҙмәткә лә мөнәсәбәттә үҙгәртте, хатта уларҙың баһаһын төшөрҙө, тиһәк тә хата булмаҫ. Әйтәйек, элегерәк халыҡ теленә, халыҡ күңеленә һеңгән "Хеҙмәтенә күрә - хөрмәте" тигән лозунг бөгөн "Аксаһына күрә - хөрмәте" мәғәнәһенә үҙгәрҙе. Хеҙмәткә һөйөү тәрбиәләү, хеҙмәт аша кеше шәхесен үҫтереү программаһы аҡса эшләргә өйрәтеү алымына әйләнде.

1 Май - Хеҙмәт һәм Тыныслыҡ байрамы ла элекке асылын юғалта. Төрлө быуын кешеләре был байрамды нисек ҡабул итә? Ғөмүмән, намыҫлы хеҙмәткә элекке һәм бөгөнгө мөнәсәбәт нимәнән ғибәрәт? Ошо һорауҙарға яуап эҙләгәндә түбәндәге фекерҙәрҙе ишеттек:

Альберт МОРАТОВ, 29 йәш: 1 Май байрамын ауылға ҡайтып, тәбиғәт ҡосағында дуҫтар-туғандар менән күңел асыу сараһы булараҡ ҡабул итәм. Аңыбыҙға шулай һеңгән. Ҡалала был байрам бары тик ял көнө һымаҡ ҡына үтә. Ҡайһы берәүҙәр уның ниндәй байрам булыуын да белмәй. Минең өсөн, мәҫәлән, хеҙмәт - астан үлмәҫ, урамда ҡалмаҫ өсөн матди хәлемде даими тәьмин итеп тороу ысулы. Аҡса эшләү ысулы башҡасараҡ. Аҡсаны ҡара тиргә батып йүгермәйенсә, аҡыл, хәйлә, зирәклек менән дә эшләргә була. Берәүҙәр ҡалымға сыға, икенселәр алыпһатарлыҡ менән шөғөлләнә, өсөнселәр ниндәй ҙә булһа эштең башҡалар күреп өлгөрмәгән килемле яғын эләктереп ала ла, шуға тотона. Ә сифатлы һөҙөмтәгә ирешәм, намыҫлы эшләйем, тип, иртәнән кискә кәҙәр эштә ултырыуың, йәки норманы арттырып үтәүең өсөн эш хаҡыңды барыбер күберәк түләмәйҙәр. Килөсәктә үҙеңде һәм ғаиләңде тейешенсә кимәлдә тәьмин итә алырлыҡ эш, йәки шөғөл табаһың икән - ана шул, минеңсә, намыҫлы хеҙмәт. Һәр үрмәксе ау үргәндә үҙен хәстәрләй. Кешенең дә шәхси мотивы эске асылында барыбер шулай булып ҡала.

Хәҙисә СӘЙЕТҒӘЛИНА, 67 йәш: "Хеҙмәткә дан!", "Халыҡҡа намыҫлы хеҙмәт итеү" тигән һүҙҙәр бары яңғырауыҡ ҡына. Ил, халыҡ өлөшөн уның менән идара итеүселәр бүлешеп ултырғанда кемдең үҙенән бигерәк, халыҡ мәнфәғәтен ҡайғыртып эшләгеһе килһен? Элек 1 Май байрамында ғына түгел, йылдың һәр көнөндә хеҙмәткә дан йырлап, халыҡ өсөн тырышып йөрөгәндәрҙең даны ниндәй бөгөн? Ярты пенсияһы һулаған һауаһы, эскән һыуы өсөн һалым түләүгә, калғаны ҡара икмәгенән өҙөлмәү ихтыяжына китә. Хәҙергенең аҡыллы йәштәре кеүек, шул сакта уҡ үҙ тормошобоҙҙо ҡайғырта алһаҡ, бөгөн дәүләттең ике тин пенсияһы менән йән аҫырарға тырышып ятмаҫ инек. Шәхси эш тигәндән, ана шул үҙ аллы етештереү предприятиелары ла "намыҫлы хеҙмәт" төшөнсәһен юкка сығарҙы. Демократик йәмғиәттә социаль тигеҙлек, ғәҙеллек кәҫәгән тулы хоҡуклы ҡайһы гражданин кемдәрҙер ҡулы аҫтында уны байытыу өсөн ең һыҙғанып эшләргә теләһен инде? Хәйер, шәхси ойошма етәксеһе менән дәүләт етәкселәре араһында былай ҙа айырма юк - намыҫлы хеҙмәтеңдең емешен барыбер өҫтәгеләр тирә.

Гөлсөм ӘМИРОВА, 52 йәш: Намыҫлы хеҙмәт - ул ил, халыҡ алдындағы бурысыңды, йөрәгең, күңелең аша үткәреп, лайыҡлы аткарыу. Эшем иждад итеүгә, халыҡтың рухи-мәҙәни кимәлен үҫтереүгә бәйле. Ихлас башкарылған хеҙмәтте халыҡ та ихлас ҡабул итә. Хеҙмәтемде халыҡ ярата икән - бына шул минең өсөн иң ҙур баһа. Хеҙмәт һәм Тыныслыҡ байрамының әһәмиәте юғалыу (тимәк, хеҙмәткә ихтирам юғалыу) - "Рәсәй" тигән бөйөк державаның кешене Кеше итер хеҙмәткә яҡшы мөнәсәбәт тыуҙырмауында, дөрөҫ хеҙмәт тәрбиәһе бирмәүендә, хеҙмәт кешеһен баһалай белмәүендә.

Кинйә ШӘМСИНУРОВ, 47 йәш: Район гәзитендә эшләгән осорҙа атайым: "Нурфәиз ағайың тураһында яҙ, бына, исмаһам, ул - "һапһыҙ ҡара балта", көнө-төнө колхоз эшендә, алһыҙ-ялһыҙ эшләй, бер көн буш торғаны юк", - тине. Ыҫынлап та, ағайҙың "һөпөлдәге" (ДТ-25 тракторы) йәйенҡышын, яҙын-көҙөн йә улай, йә былай колхоз эше менән саба торғайны. Белмәйем, ул ағайҙың отпуск алған вакыты, йә ял йөртонда булғаны булдымы икән? Юктыр, сөнки эшһөйәрҙәргә ҡарағанда, ял итергә яраткандар күҙгә тиҙ ташлана. Нурфәиз ағай бөгөн фани донъянан китте, "һөпөлдәгендә" хәҙер улы эшләй. Был турала шуға һөйләйем: интервью аҙағында ағай һандыҡта кәҙерләп һаҡланған бер коcаҡ Маҡтау ҡағыҙҙарын күрһәтте. Намыҫлы хеҙмәте өсөн бирелгәйне улар. Мәкәләмдең башын "Мәғжизәләр әкиәттәрҙә була", тип атаным һәм аҙаҡтан, "Эх, Нурфәиз ағайға бирелгән Маҡтау ҡағыҙҙары акция ҡағыҙҙарына әйләнеп, дивидент бирһә, бөгөн унан да бай кеше булмаҫ ине, әммә мәғжизәләр әкиәттәрҙә генә була шул", - тип тамамланым. Насар йәшәмәне ағай: бай ҙа булманы, ярлы ла - баш баҫып эшләне лә эшләне. Уға Маҡтау ҡағыҙы тотторған мәлдә әйтеүҙәренсә, "намыҫлы хеҙмәт итте"...

Беренсе Май байрамына килгәндә, минеңсә, шартлы байрамдарҙы көнләп билдәләү ҡалған көндәрҙең байрам булмауы тураһында һөйләй, буғай, сөнки шартлы нәмә һәр сакта ла яһалма була.

Һөйөндөк АҪЫЛОВ, 45 йәш: "Кем эшләмәй - шул ашамай", тигән мәҡәл хәҙер "Кем эшләмәй - шул ашай"ға үҙгәрҙе. Хәҙер ҡыл да ҡыбырҙатмаған кеше тир түккән кешегә ҡарағанда яҡшыраҡ йәшәй. Кеше ни тиклем тырышып эшләһә, шул тиклем хөртәрәк көн күрә. Әйтәйек, колхозда эшләүсе тракторсы ал-ял белмәй, көнө-төнө, тәүлек һәм миҙгел әйләнәһенә тир түгә. Уға хеҙмәт хаҡын байрамдар алдынан ғына 300-500 һум самаһында бирәләр. Ул асылда колхоздан көҙ иген алыу өсөн генә хеҙмәт итә, икмәк хаҡына ғына эшләй. Хәҙер шул тракторсы ауырып китте, ти. Уға больничный буйынса аҡса түләйҙәр, йәғни элек көнө-төнө эшләгәне өсөн түләмәһәләр, ҡыл да ҡыбырҙатмай, ауырыған өсөн - түләйҙәр. Тимәк, беҙҙең илдә эшләүгә ҡарағанда, ауырыу файҙалыраҡ, табышлыраҡ. Былдай абсурд тағы ла ҡайһы илдә бар икән?

Хәҙер кешеләрҙе ялкаулыҡҡа, шул иҫәптән, ҡыл да ҡыбырҙатмайынса байман булып йәшәргә өйрәткән сәбәп - банк системаһы. Ул система шундай итеп ҡоролған, күпмелер күләмдә старт капиталы булған кеше һәм уның нәҫелдәштәре ғүмерҙәре буйына бер ни ҙә эшләмәйенсә, балда-майҙа йөҙөп йәшәй ала. Намыҫлы хеҙмәт, тир түгеп табылған икмәк категориялары ҡүҙлегенән ҡарағанда, былдай система кешелектең гуманлыҡ принциптарына бөтөнләй ҡаршы килә. Минеңсә, ундай юлдар менән йәшәүселәр башкалар һәм йәмғиәт алдында яуаплылыҡ тоймаһа ла, хисап көнө еткәндә, бәлки, алдараҡтыр ҙа, Аллаһы Тәғәлә алдында барыбер яуап тоталарҙыр ул?

Беренсе Май байрамын элек Хеҙмәтсәндәрҙең теләктәшлек көнө итеп үткәрә инек. Күңелле ине, яҙғы ел хеҙмәткә ҡарата дәрт, илһам уята торғайны. Хәҙер иһә башкалар иҫәбенә сереп байыған олигархтар күҙ алдында тик тора. Көнө ҡалды, байрамы онотолдо 1 майҙың.

Светлана НАСЫРОВА
яҙып алды.

БЕР КӘЛИМӘ ФЕКЕР

БЕР ӘРПЕШ

өс егәрлене "боҙҙо"

Студент ятағының бер бүлмәһенә төрлө райондарҙан килеп, дүрт ҡыҙ урынлаштыҡ. Ят кеше алдында үҙеңде айырыуса йыйнаҡ, таҙа тотаһың. Үҙ аллы тормош башлаған сакта бөхтәлеккә, тәртипкә өйрәнеү, бәлки, ниндәйҙер кимәлдә шуға ла бәйлелер. Өс ҡыҙ йәһәт кенә керҙәребеҙҙе йыуып, бүлмәне матур итеп йыйыштырып ҡуйырға ғәҙәтләндек. Тик бына дүртенсебеҙ уҙ яҡҡа әрпеш булып сыкты. Әйберҙәре тырым-тырағай туҙып ята, яткан түшәге йыйыштырылмай, ашаған өҫтәле өҫтөндә "фәрештәләр ҡанат талдыра". Шул арҡала бүлмә йыйыштырыуҙы ла, ашарға бешереүҙе лә дежурлыҡҡа ҡуйҙыҡ (әҙәм мәсхәрәһе: ҡыҙҙар йәшәй!).

Йыл аҙағында нимә ҡүҙәтәбеҙ: бергә йәшәй башлаған сактағы бөхтәлек тә, хеҙмәткә ихласлыҡ та, хатта үҙ-үҙеңә яуаплылыҡ та кәмегән. Өс егәрле бер ялҡауҙы кеше итер урынға - бер ялҡау өс егәрлене үҙ яғына ауҙарған!

Бөгөн иһә Өфө урамдарына карайым да, шул сактарҙы иҫемә төшөрәм: берәү сүп ташлаһа, икенсеһе өҫтәп ырғытырға әҙер генә тора. Яҙ кемдең ҡайҙа ни ҡылғанын ғына түгел, ҡайһы ерҙә кемдәр йәшәүен дә күрһәтәме икән әллә? Тап-таҙа урамға тәү башлап сүп ырғытырға күптәребеҙ уңайһыҙлана бит. Ҡыймайбыҙ. Тимәк, әҫке асылыбыҙҙа барыбер бөхтәлек һаҡлана. Бәләкәй сакта ҡабатлап үҫкән "Берәү-бөтәһе өсөн, бөтәһе - берәү өсөн" тигән девизды бөгөн "Берәү бысрата икән, күмәкләп шул берәүҙе тәртипкә күндерәйек әле", тип үҙгәртке килә.

Гәлиә ИЛСЕҒОЛОВА.

Н И М Ә ? Ҡ А Й Ҙ А ? Ҡ А С А Н ?

✓Башҡортостан Республикаһы Президенты Мортаза Рәхимов, Премьер-министр Рафаэль Байдәүләтов, Премьер-министр урынбаҫары, мәҙәниәт һәм милли сәйәсәт министры Илдус Илишев, Өфө ҡала округы хакимиәте башлығы Павел Качкаев һәм башка рәсми кешеләр Өфөлә "Мегаполис" комплексын асыу тантанаһында ҡатнашты. "Мегаполис" "Ирәмәл" сауҙа-күңел асыу комплексы менән бер ҡыйыҡ аҫтында урынлашҡан. Унда төнгө клуб, балалар өсөн парк, бильярд клубы, пинг-понг, боулинг залдары, кинозалдар, ресторан һәм кафетерий бар. Бында 700 кешегә эш урыны булдырылған.

✓БР Дәүләт Йыйылышы - Ҡоролтай йортонда РФ дәүләт идараһын реформалауға булышлыҡ итеү" тигән Рәсәй-Канада программаһы сиктәрендә Рәсәйҙә Канада тәжрибәһен иҫәпкә алып, законлар иждад итеҙе камиллаштырыу мәсьәләләре буйынса халыҡ-ара конференция булды.

✓23-нән 29 апрелгә тиклем бөтөн донъяла юл хәрәкәте хәүефһеҙлеге буйынса Беренсе глобаль аҙналыҡ үткәрелә. Был саранан республикабыҙ ҙа ситтә ҡалмай. Юл хәрәкәте хәүефһеҙлеге инспекторҙары водителдәр менән аңлатыу эштәре үткәрә, төрлө күргәҙмә материалдар тарата.

✓Башҡортостан "Китап" нәшриәте хеҙмәткәрҙәре Ғафури, Ишембай, Мәләүез, Күгәрсен һәм Ауырғазы райондарында китап күргәҙмәләре ойошторҙо. Күргәҙмә сиктәрендә Таңсулпан Ғарипованың "Бөйрәкәй" китабының исем туйы үткәрелде.

✓Рәсәйҙә өсөнсө йыл рәттән "Георгий таҫмаһы" халыҡ акцияһы үтә. Быйыл ул 12 майҙа тамамланасаҡ. Сара сиктәрендә 10 млн. таҫма таратыласаҡ.

✓Ырымбур өлкәһе Төлөгән районында Күгәрсен һәм Көйөргәҙе райондары вәкилдәре ҡатнашлығында башкорт мәҙәниәте һәм көнкүреше көндәре үткәрелде.

✓Бөрйән районында "Йәйғор" балалар фольклор фестивале булып үтте. Унда 350-нән ашыу бала ҡатнашты.

✓Үткән аҙналарҙағы экологик өмәләрҙә 178 мең кеше ҡатнашкан. Халыҡтың һүлпән ҡатнашыуына, әлбиттә, ямғырҙар сәбәпсе булған.

✔ ***Борис Ельцин үҙе лә, уның дәүере лә тарихта тороп ҡалды. Ә тарих беҙҙең илдә үҙенсәлекле яҙыла. Кисә генә "ҡара" булған нәмә, иртәгә "аҡ" булып китергә мөмкин.***

АҘНА ШАҢДАУЫ

ТАРИХ ЭҘҘӘРЕ ТӨРЛӨ БУЛА,

йәғни Ельцинса ла, Путинса ла булырға мөмкин ул

Үткән аҙнала илебеҙ Борис Ельцин менән хушлашты. Дәрәсәргә, Рәсәй Федерацияһының беренсе Президенты Борис Николаевич Ельцин менән бәхилләште. Һәм үткән аҙнала уҡ Рәсәйҙең әлеге Президенты Владимир Владимирович Путин йылдағыса Федераль Йыйылышҡа Мөрәжәғәтнамәһе менән сығыш яһаны. Был ике ваҡиға, береһе - ҡайғылы, икенсеһе - рәсми, бер-береһе менән туранан-тура бәйле түгел һымаҡ. Эйе, Борис Ельциндың вафаты Владимир Путиндың сығышын бер көнгә кисектереп торорға мәжбүр итте. Әммә эш унда ғына түгел.

Борис Ельцин арабыҙҙан 76 йәшен тултырып китте. Беҙҙең халыҡта үндайҙар тураһында, ғәҙәттә, "Йәшәрен йәшәгән, ашарын ашаған" тиҙәр. Йәғни, тәҡдир тарафынан бирелгән ғүмерен тулыһынса үткән, тормоштоң әсеһен һәм сөсөһөн етерлек татыған, яҙмыш китабында яҙылғанын тулыһынса үтәгән. Балаларын кеше иткән, аяҡҡа баҫтырған, ейән-ейәнсәрҙәрен һөйгән, донъя гиҙгән, яманын да, яҡшыһын да күргән. Бер һүҙ менән әйткәндә, йәшәрен йәшәгән. Урыны гүрҙә, ауыр тупрағы еңел булһын, ти ул саҡта халыҡ.

Үлеләр тураһында тик яҡшыны ғына һөйләргә кәрәк, тиҙәр. Рәсәйҙең тәүге президентына был һүҙҙәр ҡағылмайҙыр ул. Борис Ельцин ҡапма-ҡаршылыҡлы шәхес булды. СССР-ҙа тыуған кеше, шул уҡ ваҡытта ошо дәүләтте юҡҡа сығарыусыларҙың береһе булараҡ тарихта ҡалды. КПСС тарафынан тәрбиәләп үстерелгән сәйәсмән Ельцин, мәле еткәс, ошо партияға ҡаршы баш күтәрҙе һәм уны юҡ итеүгә гәйәт күп көс һалды. Хәйер, үҙгәрештәр дәүерендә башҡаса мөмкин дә түгелдер. Халыҡ уны төрләсә ҡабул итте. Берәүҙәр "Ельцин" тиһәләр, 1991 йылдағы ГКЧП болаһы һәм СССР-ҙың тарҡалыуын, 1993 йылда Юғары Советты аттырыу һәм яңы Рәсәй Конституцияһын ҡабул итеүҙе, Чечня һуғышын һәм хосусилаштырыуҙы, инфляция һәм "МММ", "Хопер-инвест" кеүек финанс пирамидаларын, бер-бер артлы барлыҡҡа килгән һәм юҡҡа сыҡҡан яңы партиялар һәм хәрәкәттәр, әллә ҡайҙан пәйҙә булған яңы шәхестәр һәм исемдәр, яңы гәзиттәр һәм журналдарҙы иҫенә төшөрәләр. Икенселәр өсөн иһә Ельцин быға тиклем бер тапҡыр ҙа татып ҡарамаған һәм шуға күрә айырыуса татлы булған Азатлыҡ төйгоһо менән бәйләләр. Уның "Суверенитетты күпме йота алаһығыҙ, шул хәтлем йотоғоҙ!" тигән һүҙҙәрен Федератив Килешеү төҙөүҙән милли республикалар халҡы шатланышып, дәртләнеп ҡабул итһә, мәскәүҙәр, урыҫ төбәктәре иһә быны Рәсәйҙе таркатыу, илде юҡҡа сығарыу, тип аңланы. Берәүҙәр Борис Ельциндың дыуамал һәм үҙ һүҙле тип ҡабул итһә, икеселәр иһә биргән һүҙендә аҙаҡҡаса торған, әйткәнен кире алмаған, ярһыу холоҡло шәхес булараҡ үҙ итте. Берәүҙәр өсөн Ельцин осоро Чубайс һәм Ходорковский, Немцов һәм Гайдар, Черномырдин һәм Кириенко исемдәре менән бәйле булһа, икенселәр өсөн иһә - Рәхимов һәм Шәймиев, Лужков һәм Собчак...

Борис Ельцин һәр саҡ ваҡиғалар уртаһында булды. Һабантуйҙа күҙҙәре бәйле килеш көршәк ватырға ла тартынманы, йәштәр байрамында сәхнәгә сығып бейергә лә оялманы, рәсми протоколдарҙы боҙоп, ҡатын-ҡыҙҙар менән суп иттереп үбешеп тә алыр ине, билдәле журналист ҡатын-ҡыҙ эргәһенән үтеп барғанда ҡытыҡлап китеүҙән дә баш тартмаҫ ине. Шуғалыр ҙа, берәүҙәр уның кемгәлер янап төйөлгән йоҙроғон иҫенә төшөрһә, икенселәр иһә - ихлас йылмайыуын.

Борис Ельциндың президент посынан ваҡытынан алда, егерменсе быуаттың һуңғы көнөндә китеүе лә үтә мәғәнәле булды. Яңы быуатта Рәсәй менән яңы лидер идара итергә тейеш, тигәнгә ишара булды инде был. Президенттың Яңы йыл, яңы быуат тыуыу айканлы котлауын көтөп ултырған миллионлаған халыҡ уның "Мин китәм!" тигән һүҙҙәрен бер ни тиклем алйырғап, аптырап ҡабул итте. Беҙҙең илдә уға тиклем бер генә етәксе лә иң юғары вазифанан үҙ теләге менән киткәне юҡ ине әле. Вәкәләттәрен үҙе теләп һалғандан һуң да илдең сәйәси тормошона ҡыҫылып барманы Ельцин. Тыуған көнө уңайы менән генә телевизор экрандарында бер нисә минутҡа пәйҙә булды ла тағы ла юғалды. Әлеге президентыбыҙ уға кәңәш, йә ярҙам һорап барғанмы - уныһы беҙгә, ябай халыҡҡа, билдәһеҙ. Барһа ла, Ельцин уға ниндәйҙер аныҡ кәңәш биргәнме, әллә "Хәҙер һин үҙең баш, үҙең түш" тип бороп сығарғанмы - уныһын да белмәйбеҙ. Хатта уның үлеме лә ил өсөн, хатта Президент өсөн, көтөлмәгән ваҡиға булды. Юғиһә, ашығыс рәүештә сираттағы Мөрәжәғәтнамәне иғлан итеүҙе күсерергә тура килмәҫ ине.

Борис Ельцин үҙе лә, уның дәүере лә тарихта тороп ҡалды. Ә тарих беҙҙең илдә үҙенсәлекле яҙыла. Кисә генә "ҡара" булған нәмә, иртәгә "аҡ" булып китергә мөмкин. Етмеш йылдан ашыу "Бөйөк Октябрь революцияһы" булып йөрөгән ваҡиға бөгөн "большевиктарҙың 1917 йылдағы түңкәрелеше" булған кеүек. Әлеге Президентыбыҙ ике-өс йыл элек үҙенең сираттағы Мөрәжәғәтнамәләренең береһендә, исемдәрҙе атамай ғына, СССР-ҙың тарҡалыуына "XX быуаттың иң оло катастрофаларының береһе", ә Ельциндың дәүеренә "илдең тарҡалып, юҡҡа сығып барған мәле" тигән баһа биргәйне. Ярай, быныһы уның намыҫында. Ә шулай ҙа Рәсәй тарихында 1991-2000 йылдар шундай сағылыш табырмы, ә республикаларҙың Рәсәй составында үҙ аллы, аҙым һайын Мәскәүгә баш эймәй йәшәргә ынтылыуы, төбәктәрҙе нығытып, көслө Рәсәй булдырырға тырышыуы "дәүләтте тарҡатыуға табан хәрәкәт" тип баһаланырмы икән? Быға ышанғы килмәй.

Һигеҙ йыл буйына Рәсәй президенты булған Владимир Путин үҙенән һуң киләсәк етәксегә ниндәй илде ҡалдыра һуң? Һәм уның эшмәкәрлеге тарихта нисегерәк баһаланыр икән? Был турала яҙыуы ла, уйлауы ла иртәрәк әле. 2008 йылдың мартына тиклем Владимир Путин Рәсәйҙең тулы хоҡуҡлы етәксеһе. Һәм үткән аҙнала яңғыраткан Мөрәжәғәтнамәһенә ҡарағанда, ул Президент вазифаһынан киткән хәлдә лә дәүләттең сәйәси тормошонан китергә йыйынмай. Шуға ла ул сығышында үткән дәүергә һығымта яһарға, башҡарған эштәрен барларға һәм анализларға ашыҡманы. Был эште ул тарихсыларға ҡалдырҙымы, әллә Президент һайлауҙарынан һуң беҙ Владимир Путиндың хушлашыу сығышының шаһиттары булырбыҙмы, әлегә аңлашылмай. Бөгөнгә шуныһы ғына асыҡ - Владимир Путин Рәсәй Президенты булараҡ, бер көн, ай йәки йыл менән генә йәшәмәй. Уның халыҡтың тормошон яҡшыртыу, иктисадҡа яңы һулыш өрөү, киләсәк быуындарҙы һәм буласаҡ пенсионерҙарҙы яҡлау, илдең именлеген тәьмин итеү буйынса уй-фекерҙәре, Хөкүмәткә һәм Федераль Йыйылышҡа тәҡдимдәре 2010-2012, хатта 2020 йылдарға тиклем барып етә. Был иһә, үҙ сиратында, Путиндың президентлыктан киткәс тә үҙ инициативаларының үтәлешен күҙәтеп барырға, тикшерергә тейешлеген аңлата.

Өҫтәрәк Владимир Путин үҙе етәкселек иткән осорҙо баһаларға ашыҡманы, тип яҙғайным бит әле. Шулай ҙа, Президент бер-ике һанды әйтеп үтмәй булдыра алманы. Бөгөн Рәсәй донъяның иң эре ун иктисадына инә, тип белдерҙе ул сығышының башында һәм шунда уҡ 2000 йылдан халыҡтың килемдәре ике тапҡырға артты, тип өҫтәп ҡуйҙы. Әлбиттә, Путин был уңыштарҙың туранан-тура донъяла нефткә һәм газға хаҡтарҙың бермә-бер артыуы менән бәйле булыуы тураһында аныҡлап торманы. Ғөмүмән, күҙәтеүселәр фекеренсә, Путиндың башҡа йылдағы сығыштарынан айырмалы рәүештә, быйылғыһы конкрет маҡсаттар менән тулыландырылған. Халыҡтың тормошон яҡшыртыу, торлаҡ төҙөү, илдең инфраструктураһын яңыртыу һәм башҡалар, һәм башҡалар. Аңлашыла, бер йыл эсендә быларҙың барыһын да үтәп бөтөп булмаясаҡ. Путиндан һуң килгән кешегә, төп байлығыбыҙ булған нефткә һәм газға хаҡтар түбәнәйһә, бик ауырға тура киләсәк. Хәйер, бөгөн Президентыбыҙ ул хаҡта уйламай, шикелле. Ул тарихта илде аяҡҡа баҫтырған, үҫтергән шәхес булараҡ матур эҙ ҡалдырырға ниәтләй. Һәм быны өсөн ҡулынан килгәндең барыһын да эшләй.

Таһир ИШКИНИН.

БЕР КӘЛИМӘ ФЕКЕР

"РЭКЕТ"

... юл хәрәкәте ҡағиҙәләрен боҙған өсөн Рәсәй Федерацияһы Дәүләт Думаһы ҡабул ителәсәк документтар проектын тикшерә. Унда штрафтарҙың һанын 10-20 тапҡырға тиклем арттырыу, мәрәйҙәр системаһын индереү, 15 тәүлеккә тиклем арест һәм башҡа саралар ҡарала. Кем нисек уйлайҙыр, минеңсә, был саралар юл хәүефһеҙлеге инспекторҙарына водителдәрҙе "мулыраҡ итеп талау" өсөн уйлап сығарылған кеүек. Быға тиклем водителдәр инспекторға 100 һум биреп ҡотола ине, хәҙер иһә... Юҡ, елле иномаркаларҙа елдереүселәр зыян күрмәйәсәк был "яңылыҡтан". Улар бар яктан да яклаулы һәм һаклаулы, инспектор менән дә улар руль артында ғына ултырып һөйләшә. Беҙ, иһә, инспекторға үҙебеҙ йүгерәбеҙ. Инспекторҙар һаман да тик "баҙыҡ" күренгән машиналарҙы ғына туктатасаҡ һәм елкәһен тырнап, бәйләнер сәбәп эҙләйәсәк. Инфляция бар бит илдә, йәмәғәт, инфляция, автоинспекторҙарға ла үҙ ғаиләһен аҫрарға кәрәк. Кыҫкаһы, был яңылыктарҙан күберәк иң ғәҙел һәм үҙ көсө менән аҡса эшләп машина һатып алыусылар зыян күрәсәк. Дәүләт Думаһының халыҡты талау маҡсатындағы заманса "рэкет"ы ошолор инде. Штрафтарҙы 10-20 тапҡырға арттырыу ришүәт хаҡын да шунса тапҡырға арттырасаҡ.

Һөйөндөк АҪЫЛОВ.

Н И М Ә ? Ҡ А Й Ҙ А ? Ҡ А С А Н ?

✔ Башҡорт дәүләт университеты студенты, билдәле боксер, Рәсәй чемпионатының көмөш һәм бронза миҙалы призеры Нияз Фәйзуллинга халыҡ-ара класлы Рәсәй спорт мастеры исеме бирелде.

✔ БР Милли музейы хеҙмәткәрҙәре "Фронтташ әхирәттәр" тигән фотокүргәҙмә әҙерләне. Ул 3 майҙа Милли йәштәр театрында күрһәтеләсәк.

✔ Республика клиник дауахананың хирургия бүлексәһе октябрь тиәләрендә яңы туғыҙ ҡатлы бинаға күсәсәк.

✔ Май байрамдарынан һуң "Йәшел сауҡалыҡ" бисәтәһендәге "Иҫке Өфө" һәм Сипайловолағы Гагарин баҙарҙары һүтеләсәк. Өфөләге 38 баҙарҙың бөтөн талаптарға яуап биргән 15-е генә һаҡланып ҡаласаҡ.

✔ БР Дәүләт Йыйылышы - Ҡоролтай рәйесе Константин Толкачев Европа Союзы һәм Рәсәй Хеҙмәттәшлеге программаһы секцияһы етәксеһе Пьер Дибман һәм РФ Хоҡуҡ һаклау органдары ассоциацияһы эргәһендәге хоҡуҡ институт директоры профессор Сергей Максимов менән осрашып, һөйләшеүҙәр алып барҙы.

✔ Быйыл Салауат йыйыны 15-17 июндә Сакмағош районында үтәсәк. Байрамды ойоштороу комитетының тәүге ултырышы булып үтте. Уны БР Премьер-министры урынбаҫары, мәҙәниәт һәм милли сәйәсәт министры Илдус Илишев алып барҙы. Быйылғы йыйындың сценарийын яҙыусы Таңсулпан Ғарипова яҙҙы, Айрат Абушахманов сценарийҙы ҡуйыусы баш режиссер буласаҡ.

✔ "Родина" кинотеатрында "Башҡортостан" киностудияһының "Рәхмәт" тигән яңы видеофильмы презентацияһы булып үтте. Ул рус телендәге субтитрҙар менән башҡортса төшөрөлгән. Фильмдың авторҙары Зөһрә һәм Таңсулпан Буракаевалар, режиссеры Әнүәр Райбаев.

✔ Өфөлә 4-8 майҙа Вера Тиманова исемендәге IV региональ йәш пианистар конкурсы буласаҡ. Конкурста музыка, музыкаль-хор һәм сәнғәт балалар мәктәптәренән йыйылған уҡыусылар ҡатнаша.

Өфө ҡала округы хакимиәте башлығы Павел Качкаев баш ҡалала майиюнь айҙарында Славян яҙмаһы һәм әҙәбиәте көндәрен үткәреү тураһында ҡарар ҡабул итте.

✓ ***Был нурҙарҙы беҙ ауыл халҡының күҙ ҡарашында, беҙҙең һөйләгәндәрҙе зиһендәренә һеңдереп тыңлай белеүендә лә тойҙоҡ. Башҡа кеше һөйләгәнде тыңлай белеү - интеллигентлыҡтың бер билдәһе.***

БЕҘҘЕҢ ОСРАШЫУҘАР

Мәкәштә лә барҙар

беҙҙең дуҫтар, фекерҙәштәр

Һәр районда журналист халҡын тартып торған бер ауыл була. Дәүләкәндә ундай ауыл - Мәкәш. Бынан ун-ун биш йыл самаһы элек, колхоз рәйесе булып Минзаһир Хәмиҙуллин эшләгәндә, был ауылдан журналистарҙың аяҡ юлы өҙөлмәне тиерлек.

Беренсенән, бында республикала беренселәрҙән булып мәсет төҙөп ултырттылар. Ауылға иман ҡайтарыуҙың берҙән-бер юлы динебеҙҙә икәнен аңлап, ошо мәсетте тергеҙеүгә күп көс һалған колхоз рәйесе үҙе хажға ла барып ҡайтты. Ысынлап та, ауыл иман нуры менән нурланды. Ул ин айыҡ ауыл тип иғлан ителде. Иртән ҡарттар, төштән һуң мәктәп балалары, кискеһен йәштәр мәсеткә йөрөп, доғалар өйрәндә. Һәр хәлдә, ул саҡта гәзиттәр ошолар хаҡында һоҡланып яҙҙы. Тағы бер нәмә ғәжәпкә ҡалдырҙы бында килеп киткән журналистарҙы: шул ваҡытта уҡ колхоз рәйесе ауылдың һәм ауылда йәшәүсе нәҫел-нәсәптең шәжәрәләрен төҙөй башлағайны. Махсус рәүештә кемдәрҙелер Өфөгә архивҡа ебәреп, Мәкәштә йәшәүселәрҙең туғанлыҡ ептәрен бер-нисә дәфтәргә теркәгәйне Минзаһир ағай, шуларҙы ауылға килгән берәүгә ғорурланып күрһәтә торғайны. Бына ошолай хәтерҙә ҡалған Мәкәш беҙҙә лә.

Бына шул ауылда әле күптән түгел "Киске Өфө" гәзите журналистары менән осрашыу үткәрелде. Мәкәш ауыл Советы рәйесе Миҙхәт Маликов, идарасы Ләйсән Фәйзрахманова, ауыл мәҙәниәт йорто директоры Мөнирә Моратшина, художество етәксеһе Зәйтүнә Зарипова, китапханасы Гөлсәсәк Сәлимгәрәева - һәр береһе беҙҙең осрашыуҙы ойоштороуға ҙур көс һалған. Шуға ла мәҙәниәт йортонда халыҡ байтаҡ йыйылғайны. Ауылдың почта хеҙмәткәрҙәре - Разилә Йосопова менән Рәшиҙә Камалетдинова һылыуҙар ҙа йүгерешеп килеп еткәйне.

Гәҙәттәгесә, мәктәп уҡыусылары алғы рәттәрҙә, өлкәндәр арттараҡ урын алды. Мәкәштәр беҙҙең сығыштарҙы айырата диҡҡәт менән тыңланы. Ике сәғәткә яҡын барған йәнле аралашыуҙа беҙ шуға инандыҡ: ҡасандыр Мәкәш ауылында мәсет төҙөү, айыҡ тормошҡа йөҙ менән боролоу кеүек изге башланғыстар емештәрен бирмәй ҡалмаған. Иң мөһиме - мәкәштәрҙең йөҙөндә ихласлыҡ, тәбиғилек, шәреҡ нуры балҡый. Был нурҙарҙы беҙ ауыл халҡының күҙ ҡарашында, беҙҙең һөйләгәндәрҙе зиһендәренә һеңдереп тыңлай белеүендә лә тойҙоҡ. Башҡа кеше һөйләгәнде тыңлай белеү - интеллигентлыҡтың, ололоҡло һәм кеселекле була белеүҙең сағыу бер билдәһе.

"Улар үҙҙәрен һеҙҙең алда шулай тоторға тырышҡан ғына", тип әйтеп, беҙҙең фекерҙе булергә теләүселәр ҙә табылыр. Ундай ҡарар сығарырға ашыҡмағыҙ, сөнки кисә аҙағында быға тиклем "Киске Өфө" гәзитен өс кенә кеше алдырып уҡыған мәкәштәрҙән 25 кеше үҙ теләге менән алдағы ярты йыллыҡҡа беҙҙең гәзиткә яҙылып та ҡуйҙы. Бының өсөн беҙгә һәм уларға ошо осрашыу ҙа етте, Мәкәш ауылы халҡы үҙен киң эрудициялы, мәҙәниәтле халыҡ икәнен тағы бер тапҡыр иҫбат итте.

> ***Әҙәпле аралашҡанда иң ауыр маҡсаттар ҙа еңел табыла һәм бикле ишектәр асыла. Йомшаҡ һүҙҙәр күңелдәрҙе рәхәтләндерә. Ихлас һүҙ ҙур бүләктән дә артыҡ шатлыҡ килтерә. Асыҡ йөҙ һәм ябайлыҡ дуҫлыҡ һәм мөхәббәт дәлиле була. Шуның өсөн кем булһағыҙ ҙа булығыҙ, әммә әҙәм балалары менән әҙәпле аралышығыҙ.***
>
> **РИЗАИТДИН**
> ***нәсихәттәренән.***

Халҡыбыҙҙың үҙ тарихына, мәҙәниәтенә йөҙ менән боролған йылдарҙа тәүгеләрҙән булып "Берҡаҙан" ҡурайсылар ансамбле төҙөгән, республика һәм төбәк-ара конкурстарҙа лауреат һәм дипломат исемдәре яуларсылар ҙа - шул уҡ мәкәштәр.

Кисәбеҙҙәге Башҡорт дәүләт филармонияһынан ижадташ дуҫтарыбыҙ - Башҡортостандың атҡаҙанған артисы, танылған йырсы Лилиә Ишемйәрова менән Башҡортостан Милли музыка ҡоралдары оркестры музыканты, төрлө конкурстарҙа күп тапҡырҙар лауреат исемен яулаусы ҡурайсы Тимур Юлгилдиндың сығыштарын да ауыл халҡы яҙғы ҡояш сағылыуындай шатланып ҡабул итте.

Шулай итеп...

Һүҙебеҙҙе журналистарҙың иғтибарын тартып тороусы ауылдар хаҡында әйтеп башлағайныҡ. "Киске Өфө" гәзите редакцияһы Дәүләкән районы Мәкәш ауылының ошо исемлеккә инеүен үҙ тәжриәбәһендә белә хәҙер: был ауылда, ысынлап та, гәзит, китап һүҙен һанлаған халыҡ йәшәй. Ошондай төбәктәрҙең ишәйеүенә өмөт итәйек!

Әхмәр ҮТӘБАЙ.

ҮӘТ, ШУЛАЙ!

Байрам беҙҙә!

Баш ҡалала йылдағыса Беренсе Май байрамына арналған төрлө мәҙәни саралар үткәрелә. Улар быйыл 29 апрелдә уҡ башлана. Был көндә В. Комаров исемендәге Балалар ижады һарайында заман хореографияһы фестивале, Химиктар мәҙәниәт һарайында "Дуҫлыҡ хороводы" байрамы үтә. Гәҙәттәгесә, 1 майҙа баш ҡаланың бөтөн ял парктарында ла яҙғы-йәйге сезон асыла. Мәҫәлән, И. Якутов исемендәге ял паркында "Һаумы, парк" исемле балалар байрамы үтһә, "Ҡашҡаҙан" паркында хәрби-патриотик клубтарҙың спартакиадаһы була. Калинин районы халҡы өсөн ял байрамы Моторҙар эшләү мәҙәниәт һарайы алдында уҙғарыласаҡ. Бында уҡыусылар араһында еңел атлетика буйынса кросс була.

Дим районы ял паркында "Тыныслыҡ! Хеҙмәт! Май!" исемле концерт программаһы күрһәтеләсәк. Беренсе Май исемендәге мәҙәниәт һарайы алдында уҡыусылар һәм хеҙмәт коллективтары араһында еңел атлетика буйынса эстафета һәм кросс ярыштары була. Шулай уҡ В. Комаров исемендәге Балалар ижады йортонда "Бәхетле баласаҡ" исемле балалар ижады күргәҙмәһе асыла һәм 12 майға тиклем дауам итә. Һәр урында ла сауҙа нөктәләре эшләйәсәк.

БАШ ҠАЛА ҠУНАҒЫ

Сәбәләнмәйенсә,

аҡыл менән йәшәйһегеҙ

"Ҡунаҡ әҙ ултыра, күп һынай", тигән әйтемде иҫәпкә алып, Түмән өлкәһенән килгән Өфө ҡунағы Рафаэль Ғәлимйән улы ҒӘДИЕВтан баш ҡала тураһындағы тәьҫораттарын һораштыҡ. Ул Түмән өлкәһе Мәғарифты үҫтереү институтында эшләй, доцент, педагогия фәндәре кандидаты.

- Өфөнө күреү теләгем ҙур булһа ла, гел генә юл ыңғайы һуғылырға тура килә торғайны. Дөрөҫөн әйткәндә, баш ҡалағыҙҙы "Өфө ҡалаһы ни өсөн матур?" йыры аша ғына белә инем. Был юлы оҙағыраҡ булырға һәм күберәк күрергә насип булды. Ҡала үҙенең ҙурлығы, бер килеүҙә генә күреп бөтә алмаҫлыҡ киң ҡоласы менән әсир итте. Өфөнөң үҙенә хас аңлатып бөтә алмаҫлыҡ ниндәйҙер тәьҫир көсө бар. Башҡорт халҡына хас булған тыныс холоҡ баш ҡалағыҙға ла күскән, буғай. Мәҫәлән, Түмәндә тормош ритмы көслөрәк һымаҡ, бында иһә, бөтөн нәмә ашыҡмай, уйлап, килеһе быуаттарға етерлек итеп эшләнә кеүек. Урал тауҙарының сабыр киңлеге, башҡорт халҡының итәғәтлеге, кунаҡсыллығы, эскерһеҙлеге һиҙелә бында. Һис тә генә лә сәбәләнмәйенсә, аҡыл менән йәшәйһегеҙ. Был бигерәк тә кешеләрҙең үҙара мөнәсәбәтендә сағыла.

Максатым - Башҡортостанда музыка сәнғәтенең, мәҙәниәтенең үҙенсәлектәрен өйрәнеү, тәжрибә уртаҡлашыу булды. Баш ҡалағыҙҙа, ғөмүмән, республикағыҙҙа күп милләтле халыҡ йәшәүе тураһында электән хәбәрҙармын. Бына ошондай шарттарҙа нисек итеп төрлө милләт үҙенсәлектәрен һаҡлау менән бергә, төп халыҡтың да асылын юғалтмау ҡыҙыҡһындыра мине. Килеүем бушҡа булманы, бәхеттән, Башҡортостан Мәғарифты үҫтереү институтының уҡытыусыһы Рида Хәби ҡыҙы Хәсәйенова нәҡ ошо йүнәлеш буйынса яңы программа төҙөгән икән. Уны бөгөндән Рәсәй Федерацияһының башҡа күп милләтле төбәктәренә үрнәк итеп тәҡдим итергә була. Мин Татарстанда йыш булам. Унда, мәҫәлән, дәреслектәр фәҡәт татар мәктәптәре һәм гимназияларҙы өсөн генә тәғәйен сығарыла. Башҡортостандар башҡа йүнәлеш буйынса киткән: бындағы программаларҙа, дәреслектәрҙә, дидактик материалдарҙа күп милләтлек иҫәпкә алына. Ғөмүмән, Башҡортостан Мәғарифты үҫтереү институты нигеҙендә бик күп фәһемле тәжрибә емештәрен табырға, өйрәнергә, үҙләштерергә була. Бында мин үҙемә фекерҙәш бик яҡшы дуҫтар таптым. Ҡурай моңо тәржемәһеҙ ҙә аңлашылған кеүек, киләсәктә лә беҙ бер-беребеҙҙе күңелебеҙ менән аңларбыҙ, бәйләнеш дауам итер, тип уйлайым.

Хөснөтдин ШӘЙХИН.

Б А Ш Ҡ А Л А Х Ә Б Ә Р Ҙ Ә Р Е

☑ Өфө ҡала округы хакимиәте башлығы эргәһендәге сираттағы кәңәшмәлә ҡулланыусылар хоҡуғын яклау бүлеге начальнигы С. Ғәлиеваның мәғлүмәте тыңланды. Билдәләнелеүенсә, былтыр граждандарҙың сауҙа, көнкүреш хеҙмәте предприятиелары, торлак-коммуналь хужалыҡ эшмәкәрлегенә ялыу менән мөрәжәғәт итеүҙәре 2001 йыл менән сағыштырғанда 5 тапҡырға артҡан.

☑ Өфө ҡала округы хакимиәте башлығы Павел Качкаев Өфө ҡалаһында Рәсәй, Салауат Юлаев һәм Ҡала көндәрен уҙғарыу, балаларҙың йәйге ялын Бөйөк Еңеүҙең 62 йыллығына арналған саралар ойоштороу һәм"Грамоталы ҡала - II" конкурсын үткәреү тураһында ҡарар ҡабул итте.

☑ Өфөләге 2-се педагогия колледжы РФ Дәүләт Думаһының мәғариф һәм фән буйынса комитетының һәм "Интеграция" Рәсәй йәштәренең инновацион, ижади һәм ғилми эшмәкәрлеген үҫтереү милли системаһының дипломына лайыҡ булды.

☑ Өфө ҡала округы хакимиәтенең Торлаҡ хужалығы идаралығы ҡала халҡына ихаталарҙы таҙартыу ғына түгел, ағас ултыртыу тәҡдимен дә индерҙе. Үҫентеләр һорап идаралыҡҡа мөрәжәғәт итергә мөмкин.

☑ 1 майҙан алып ҡала яны маршурттарындағы тимер юл транспортында берҙәм социаль билеттар буйынса йөрөргә мөмкин буласаҡ. 200 һумлыҡ юл йөрөү документы пассажирҙар транспортының барлыҡ төрҙәренә тиерлек ҡағыла.

☑ 4 майҙа "Ростелеком" Республика ветерандар советы менән берлектә мәрхәмәтлек акцияһы ойоштора.

☑ Бөгөн 12 сәғәттә Машина эшләүселәр мәҙәниәт һарайында Өфө ҡала округы хакимиәтенең йәштәр сәйәсәте буйынса комитеты йәштәр өсөн вакансиялар йәрминкәһе үткәрә.

☑ Өфө дәүләт циркы артындағы майҙанда 5 майҙа иртәнге 10-дан 17 сәғәткә тиклем машиналы фигуралы йөрөтөү буйынса ҡала ярыштары үтәсәк.

ИЛ-ЙОРТ ХӘБӘРЕ

ЙОЛАЛАР ЙОЛАЛЫ ЕРҘӘ ТЫУА,

йәки әбйәлилдәрҙең тағы бер байрам уйлап сығарғаны

(Башы 1-се биттә).

Киң ҡолас, ҡунаҡсыллыҡ, ихласлыҡ һәм юғары рух күтәренкелеге менән һуғарылған бындай сара быға тиклем Әбйәлилдә генә түгел, республикабыҙҙың башҡа төбәктәрендә лә булмағандыр. Ҡыштың ыжғыр һыуыҡ көндәрендә башланып киткән фестиваль ай ярымда районның 16 биләмәһе аша үтеп, туҡһанға яҡын ауыл халҡын дәррәү аяҡҡа баҫтырып, яҙҙың йәмле бер көнөндә тамамланды. Ай ярым буйына район халҡы биләмәләре, эстафета вымпелын күршеһенән-күршеһенә тапшырып, бер-береһенә ҡунаҡҡа йөрөштө.

Әйтергә кәрәк, фестиваль ниндәйҙер бер дөйөмләштерелгән ҡалып буйынса бармакостҡ (Хәйер, яңы башланғыстың ниндәй ҡалыбы булһын!). Эстафетаны бер-береһенә тапшырғанда урындағы халыҡ ҡунаҡтарҙы тик үҙенсә ҡаршы алырға, ниндәй ҙә булһа яңылыҡ, үҙенсәлек индереп, йолаға әүелерҙәй сараны йәнләндереп ебәрергә тырышты. Сара барышында ҡунаҡтарҙы күпселектә ҡатын-ҡыҙҙарҙан торған фольклор ансамблдәре ҡаршы алһа, Ҡырҙас ауылында, мәҫәлән, ҡунаҡтарҙы ҡаршы алырға олпат, дәрәжәле, үҙ баһаһын белгән ирҙәр сыҡты. Әйтерһең дә, юл сатында ете ырыу бейе баҫып тора ине! Ташбулаттар балаларҙан теҙеп ҡуйып, "тере коридор" менән ҡаршы алды. Дәүләттәр уларҙан да уҙҙырып ебәрҙе: "тере коридор" ҡунаҡтар үтергә тейешле бөтөн урамдарҙың буйынан-буйына теҙелгәйне. Һәр биләмәлә лә ҡунаҡтарҙы рус, башҡорт милли кейемендәге һыбайлы ҡыҙҙар, егеттәр ҡаршы алды, сос үҫмерҙәр парлап егелгән аттарҙа ҡунаҡтарҙы оҙатып йөрөнө. Башҡортостан һәм Рәсәй флагтарын тотоп йүгереүсе спортсылар сараның сәләмәт йәшәү рәүешенә лә бағышланыуына ишараланы. Ҡулдарына шарҙар, сәскәләр тотҡан кескәйҙәр ҙә байрамдан ситтә ҡалманы. Улар үҙҙәре үк байрам ине! Ә инде аш-һыуҙың төрлөлөгө, зауыҡлығы тураһында әйтеп тораһы ла түгел. Бишбармаҡ, ҡаҙы-ял, тултырма, ҡорот кеүек башҡорт милли ризыҡтары менән бер рәттән, рус кухняһының салоһы, кәбеҫтәле аштары - барыһы ла булды. Гусев ауыл биләмәһендә ҡунаҡтарҙы украин аш-һыуы менән дә һыйланылар хатта. Бешерелгән-төшөрөлгән тәм-том тәҡдим иткән хужабикәләрҙең оҫталығына хайран ҡалырлыҡ ине. Шунан, насар йәшәйбеҙ, заманалар ауыр, тип әйтеп ҡара...

Шулай ҙа, фестивалдең иң төп өлөшөн Шәжәрә байрамы алып торҙо. Район сиктәрендә йәшәгән биш ырыу вәкилдәре үҙҙәренең иң абруйлыларын был бәйгегә сығарҙы. Мәҫәлән, Ишҡол ауылынан - Ҡаһармановтар, Асҡарҙан - данлыҡлы Мирхәйҙәровтар, Таштимерҙән - айыуҙар араһы нәҫеленә ингән Хызыровтар, 16 быуын ата-бабаһы тарихын яттан белгән Осокиндар, Үтәгәндән - 17 быуынын хәтерләгән Йәһүҙиндар, Әбделғәзенән - сәсән Шафиҡ-Тамьяни вариҫтары булған Әминевтар үҙҙәренең данлыҡлы үткәндәре тураһында бәйән итте. Шәжәрәләр ниндәй генә рәүештә эшләнмәгән ине: нәҫел ағасы итеп тә, стенд формаһында ла. Хатта, бөтөн ауыл тарихын сағылдырып эшләнгәне лә булды. Хәмит ауылынан Зәйнишевтар шәжәрәләрен сәхнәләштереп күрһәтте һәм еңеүсе тип табылды.

Фестиваль-эстафета барышында бик күп оҫта-оҫтабикәләр ҡул эшенә маһирлығын күрһәтеп, билдәлелек яуланы. Ишкилденән Зариповтарҙың сәскәле сигеүҙәре, Күсемдән апалы-һеңлеле уҡытыусы-ветерандар Тамара Филатова менән Анна Дмитриеваларҙың ҡулдан сигелгән келәмдәре, рамға ултыртылғын сигеүле картиналары, Әхмәттән Миләүшә Фазуллина һуҡҡан балаҫ-келәмдәр, Әбйәлил ҡасабаһынан хеҙмәт ветераны Мәхмүзә Ғилманованың сигелгән келәмдәре ысын мәғәнәһендә сәнғәт емештәре. Ир-ат та ҡалышманы: ағастан, тимерҙән эшләнгән, семәрләп биҙәлгән һандыҡтар, мебель кәрәк-яраҡтары, балсыҡ-туҙҙан эшләнгән аш-һыу һауыттары, талдан үрелгән ситәүкәләр - барыһы ла күҙ яуын алырлыҡ булды. Бигерәк тә Хәмит ауылы биләмәһе күргәҙмәһе ауыл кешеләренең йәшәү рәүешен сағылдырыуы менән башҡаларҙан айырылып торҙо. Бында солоҡ умарталарынан башлап, ағастан яһалған көбөләр, ағас саналар, тәҙрә рамдары, ситәүкәләр һәм башҡа шуның кеүек көнкүреш әйберҙәре бар ине. Хатта сыйырсыҡ ояларын да оҫта ҡуллылар айырым зауыҡ менән эшләгән. Исхаҡ ауылынан Зөлфиә Мәхийәнованың үҙе эшләгән дарыуҙары, Хәмиттән Рәйсә Мансурованың суҡлы кешәмир шәлдәре, Сәлим Баһауетдиновтың солоҡсолоҡ кәрәк-ярағы, Боранғолдан Мәйсәрә Тайыпованың бәйләмдәре, Күсемдән Хафиза Баязитованың шәхси музейы ла иғтибарҙы йәлеп итте. Әб-делғәзенән Ғәшүрә Әбүбәкерованың күҙ яуын алып торған ҡорамалары үҙе генә ни тора!

Байрам осоронда сәхнәгә сығып, үҙ һөнәрен күрһәтергә теләүселәр шул тиклем күп булды: ҡайһы бер урындарҙа жюри ағзалары 5-6 сәғәт буйына тамаша ҡылып, һәр сығышҡа баһа бирергә мәжбүр булды. Исемдәре районда ғына түгел, республикала ла киң билдәле профессиональ йырсы-бейеүселәр менән бер ҡатарҙан, һәүәҫкәрҙәр ҙә, сәхнәгә тәү тапҡыр аяҡ баҫыусылар ҙа булды.

Бынан тыш, фестиваль-эстафетала райондың спорт буйынса бөтә ҡаҙаныштары ла күрһәтелде. Хатта исеме республика сиктәрен сығып, Рәсәй кимәленә күтәрелгән донъя чемпионы Оксана Йомағолованың косикэ-каратэ буйынса күрһәтмә күнекмәләрен күреп тә, хайран ҡалдыҡ. Ҡыҫҡаһы, фестивалдән бер кем дә ситтә ҡалманы. Баҡтиһәң, халыҡ нәҡ ошондай халыҡ байрамдарына һыуһаған икән. Шуғалыр ҙа, ауыл халҡы һәр урында ла бер-береһен уҙҙырып, сәмләнеп, дәртләнеп, ярышҡа ынтылды. Ай ярым буйы халыҡ теленән төшмәгән фестиваль район үҙәгендә старт алып, иң төпкөл ауыл - Хәмиттә тамамланды. Был сара әбйәлилдәр күңелендә бик оҙаҡ һаҡланыр, әлбиттә. Уның еңеүселәре лә, еңелеүселәре лә юҡ - күңелендә дәрт-дарманы, сәмғәме булған, йөрәгендә ялҡын йөрөткән, милләтем, тип, тормош уртаһында ҡайнап йәшәгән, тормошҡа битараф булмаған һәр кем был был байрамдан үҙенә рух ныҡлығы, яңы көс алды.

Мәҙинә ЙӘҒӘФӘРОВА,
Әбйәлил районы.

Б Ә Л Ә К Ә Й   Ҡ А М У С

БЕЛМӘҺӘҢ-БЕЛ

Аждаһа башняһы

Ошо яман исем бирелгән был ғәжәйеп ҙур таш ҡая Америкалағы үҙенсәлекле формалы тиҫтәләгән ҡаяларҙың береһе. 1906 йылда американдар уның һүрәте аҫтына "АҠШ-тың беренсе милли ҡомартҡыһы" тип яҙып, почта маркаһы ла сығара. Тәбиғәт мөғжизәһе булған ҡаяны күрер өсөн тәүҙә илдең Көньяҡ Дакота штатындағы Рапид-Сити ҡалаһына килеп, 2207 метр бейеклегендәге Блэк-Хилс тауының бер нисә үҙәнен артылырға кәрәк. Бындағы гранит ҡаялар бөтөн донъя туристарына яҡшы таныш, сөнки граниттарҙа 6 метр ҙурлыҡта Американың күренекле дүрт президенты Дж. Вашингтон, Т Джефферсон, А. Линкольн һәм Т. Рузвельттың башы уйыла.

Блэк-Хилс тауы теҙмәһенең ҡап уртаһында бейеклеге 200, диаметры 240 метр ҙурлыҡта Аждаһа тип исемләнгән ғәжәйеп ҙур ҡая ҡалҡып сыға. Уның тип-тигеҙ түбәһе диңгеҙ кимәленән 1560 метрға бейеклектә. Таш тирәләй йәшеллек һәм хайуандар донъяһы ярлы булғанлыҡтан, бында

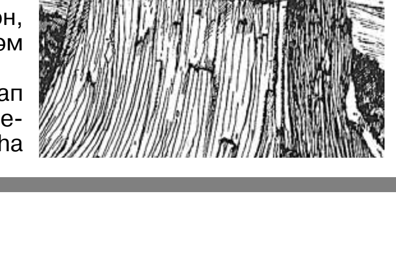

тәбиғәт һәр саҡ толҡаһыҙ, күңелгә шом һала. Ҡеүәтле таштың ярыҡтары линейка менән һыҙған кеүек "дөрөҫ" һәм оҙонлоғо ла бер тигеҙ булыуы менән иғтибарҙы йәлеп итә. Нигеҙе биш ҡанатлы йондоҙ кеүек, бейеккә күтәрелгән һайын ослая барған таш бағаналар ҙа, дауылдарға бирешмәгәс, формаһын юғалтмай.

Аждаһа ҡаяһы үҙенең эргәһендәге тауҙарҙан айырмалы, буҙ массаһын ялан шпатының эре аҡ кристалдары тәшкил иткән магматик фонолит порфирҙан барлыҡҡа килеүе менән дә белгестәрҙе хайран итә. Ләкин уның нисек барлыҡҡа килеүен генә ғалимдар иҫбат итә алғаны юҡ. Ҡайһы бер тикшеренеүселәрҙең Аждаһа ҡаяһы ер аҫтынан бөрккән тау тоҡомоноң кире төшөп, вулкандың ауыҙын ҡаплап өйөлөүҙән барлыҡҡа килгән, тигән фаразы ла бар.

✓ *Хөкүмәт башҡорттар менән бер позицияға баҫа. Башҡорттар иһә ҡасандыр Иван Грозный биргән грамоталарын килтереп, ошо ерҙәрҙең, ысынлап та, үҙҙәренеке икәнен иҫбатлай.*

ОҺО, ЯҠШЫ ХӘБӘР!

АҠ БАТША БИРГӘН ГРАМОТА

булмышыбыҙҙы раҫлаусы документ ул

Гәзитебеҙҙең 15-се һанында башҡорт ырыуҙарының XVI быуатта Рус дәүләтенә ҡушылыуы хаҡында Аҡ батша - Иван Грозныйҙың башҡорт кенәздәренә һәм бейҙәренә биргән грамоталары күсермәләре баҫылып сығыуы республика йәмәғәтселегендә ҙур резонанс тыуҙырҙы. Был айҡанлы редакцияға бик күп һандағы шылтыратыуҙар ҡабул иттек. Барыһы ла был материалдарҙың республикабыҙ һәм халҡыбыҙ өсөн хоҡуҡи һәм тарихи әһәмиәтен һыҙыҡ өҫтөнә ала. Редакцияға шылтыратыусылар, әгәр ҙә бындай документтар табылһа, артабан да гәзиттә баҫып сығарыуыбыҙҙы һорайы.

Уларҙың һорауын иҫәпкә алып, документтарҙың төп нөхсәһен һәм уларға аңлатмаларҙы баҫыуҙы дауам итәбеҙ. Уларға аңлатманы Башҡорт дәүләт университеты профессоры, тарих фәндәре докторы, кафедра мөдире Нәзир Ҡолбахтин бирә. 15-се һанда ике документ баҫылһа, был юлы һеҙҙең иғтибарға тағы ла дүрт документты тәҡдим итәбеҙ.

Өсөнсө документ:
Батша Михаил Федоровичтың Ғәйнә волосы башҡорто Шигир (Шакир - ред.) Ҡолтаевҡа биргән һаҡлыҡ грамотаһы. 27 февраль 1632 й.

Аңлатма:
XVI быуаттың 80-се йылдарында Иван Грозный Бөйөк Пермь өлкәһен Строгановтарға бирә. Шул мәлдән Строгановтар менән башҡорттар араһында ер өсөн тартыш башлана. Күреүегеҙсә, ер өсөн тартыш бик оҙаҡ дауам итә. Үҙ ерҙәрен һаҡлау маҡсатында Ғәйнә башҡорто Шигир Ҡолтаев Рус батшаһы Романов Михаил Федоровичҡа бара. Романов Өфө воеводаһы Иван Желябовскийға үҙенең указын ебәрә. Был документта Строганов крәҫтиәндәрен Ғәйнә башҡорттары ерҙәренә ултыртмаҫҡа, тип әйтелә. Был документ шул яғы менән дә ҡыҙыҡлы: йәғни, Ғәйнә ырыуы башҡорттары ерҙәрен яулап ала барыусы Строгановтар һуңырак ҡаҙна ерҙәренә лә дәғүә итә башлай һәм батша хөкүмәте был ерҙәрҙең башҡорттарҙыҡы булыуын һыҙыҡ өҫтөнә алып, ошо юл менән Строгановтарға үҙ дәғүәһен белдерә, йәғни хөкүмәт башҡорттар менән бер позицияға баҫа. Башҡорттар иһә ҡасандыр Иван Грозный биргән грамоталарын килтереп, ошо ерҙәрҙең, ысынлап та, үҙҙәренеке икәнен иҫбатлай.

Дүртенсе документ:
Иоанн Алексеевич менән Петр Алексеевичтың Өфө өйәҙендәге барлыҡ даруға башҡорттарына биргән һаҡлыҡ грамотаһы. 1695 йыл.

Аңлатма:
Ғәйнә башҡорттары ерҙәренең аҫаба ерҙәре булыуын иҫбатлап, Иоанн Алексеевич менән Петр Алексеевичҡа мөрәжәғәт итә. Быны өсөн улар башҡа ырыуҙарҙың да грамоталарын файҙалана. Шуға күрәлерме, был документта һүҙ Ҡазан, Уса, Себер, Нуғай даруғалары башҡорттарының аҫаба хоҡуҡтары тураһында бара.

Бишенсе документ:
Башҡорт тарханы Баҡый Сирмешевҡа 1676 йылда бирелгән владенная грамота.

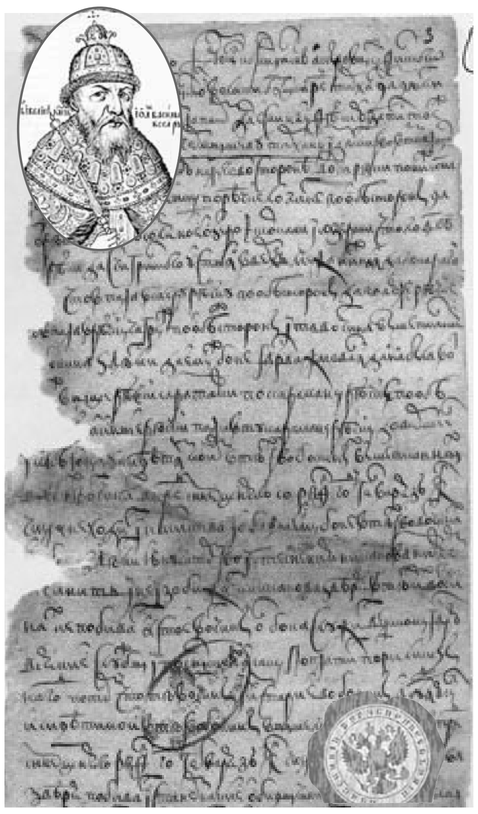

ЗАМАНАЛАР БУЛҒАН ЭЛГӘРЕ...

ХӘКИКӘТ БЕР ГЕНӘ,

йәғни тарихыбыҙға ҡайһы бер аныҡлауҙар

XVI быуатта башҡорт ҡәбиләләренең Рәсәйгә ҡушылыуы мәсьәләһенә ҡарата һуңғы ике йылда матбуғатта фекер алышыуҙар йышайҙы. Ләкин ул сығыштарҙың үҙәгендә ҙур бер хата бар. Хата, тигәнем шунан ғибәрәт: тарихсы ғалимдарыбыҙҙың ҡайһы берҙәре һаман да XVI быуатта башҡорттарҙың үҙ дәүләтселеге булмаған, тип раҫламаҡсы. Әлбиттә, был фекер дөрөҫ түгел. Урта быуаттарҙың тәүге өлөшөндә үк башҡорттарҙың үҙ дәүләтселеге булғанлығы минең ғилми хеҙмәттәремдә лә иҫбатланған (Рауил Исламшин. "Башҡорттарҙың аҙ билдәле илдәре", роман-гәзит, Өфө, 1998; "Тышҡы Башҡорт иле", тарихи очерк, "Киске Өфө", 2005, 15-19-сы һандар). Әммә минең концепцияларыма рәсми фән тарафынан һаман да иғтибар юҡ.

Әйткәндәй, күрһәтелгән фәнни хеҙмәттәремдең икенсеһен яҙғанда алыҫ тарихыбыҙҙың хәтһеҙ генә серҙәренә, шул иҫәптән Көнбайыш Европа илсеһе һәм сәйәхәтсеһе Плано Карпиниҙың 1246 йылда башҡорттарҙың ике иле аша үтеп киткәнлегенә төшөндөм, Асыҡлауымса, Карпини үҙенең юл дәфтәренә кангиттар тип Эске Башҡорт иленең, йәғни Мөйтән бей дәүләтенең халҡын, ә бисермәндәр тип, Тышҡы Башҡорт иленең халҡын яҙып ҡуйған. Шул дәһшәтле быуаттың ҙур яуҙарын - монгол яуҙарын бәйән итеүсе яҙма ҡомарткыларға байҡау яһауым ошондай һығымталар яһарға ярҙам итте: Тышҡы Башҡорт иле ут һәм ҡылыс менән Сыңғыҙхан дәүләтенә буйһондорола (1221 йыл), ә Эске Башҡорт иле был дәүләткә үҙ ирке менән ҡушыла (яҡынса 1222 йыл). Тәү ҡарашҡа, был һығымтам хата күренер, сөнки Рәшид-әд Диндең Мәскәүҙә 1960 йылда нәшер ителгән китабында шулай тип яҙылған: "Так как Джучи уклонился от выполнения ранее вышедшего постановления Чингиз хана отправиться ему с войском и захватить все северные области, как-то: Ибир-Сибир, Булар, Дешт-и-Кипчак, Башгурд, Рус и Черкес до Дербенда Хазарского, которого монголы называют Тимур-Кахалка, и включить их в свои владения, то когда Угедейкаан вошел на царство, он повелел Бату таким же порядком". Бату-ханға ул күрһәтмә 1235 йылда бирелә. Был факт ошо һорауҙы ҡуйырға мәжбүр итә: үрҙә килтерелгән цитатала Башгурд атамалы ниндәй ил тураһында әйтелгән? Яуап бер - был дәүләт Кама, Вятка, Вычегда башҡорттары мәмләкәте.

Рәшид-әд-Дин китабынан күренеүенсә, Башҡорт илен әҙләп табыр өсөн иң ышанысле азимуттарҙың берећен беҙгә Плано Карпиниҙың үрҙә әйтелгән юл дәфтәре күрһәтә. Ә ул азимуттар Плано Карпини юлъяҙмаһында түбәндәге контекстҡа теҙелгән: "1241 йылда монгол төмәндәре Венгрия яҡтарынан ҡайтышлай "... пришли в землю Мордванов, которые суть язычники, и победили их войною. Подвинувшись отсюда против Билеров, то есть великой Булгарии, они и ее совершенно разорили. Подвинувшись еще на север против Баскарт, то есть великой Венгрии, они победили и их". Бында әйтелгән Башҡорт илен Болғар дәүләтенән төньяҡтараҡ - Кама һәм Ҡазан йылғалары яҡтарынан эҙләү мотлаҡ. Ошо фекергә Болғар иле территорияһының сағыштырмаса ҙур булмағанлығын иҫәпкә алып килеп була. Башҡорт иле Болғар дәүләтенән төньяҡтараҡ, тигән мәғлүмәттә хәкикәттән башҡа бер ни юҡ. Бында әйтелгән Башҡорт илен Болғар дәүләтенән төньяҡтараҡ - Кама һәм Ҡазан йылғалары яҡтарынан эҙләү мотлаҡ.

Карпини яҙмаһынан мәғлүм булыуынса, Башҡорт илен нәҡ шул тарафтарҙан эҙләп табыу кәрәклеген бөтәһе утыҙҙан ашыу дәлил раҫлай. Түбәндә был дәлилдәр теҙмәһен күрһәтеп китәм:

1. Алыҫ тарихыбыҙҙан мәғлүм гуз этносының бер тәркөмө боронғонан Урта Иҙел болғарҙарының төньяҡ ыҙандаштары булғанлығына Ҡазан йылғаһы атамаһының этимологияһы уҡ ишара яһай (Ҡазан - Ғазан - Гузан - Гуз - һун - Гуз кешеһе).
2. Кама һәм Вятка яҡтары фольклорында боронғонан уҡ һаҡланып ҡалған "Ҡаҙ иле" төшөнсәһенең бер варианты - "Гуҙ иле"
3. Ҡазан ханлығы шағиры Мөхәмәтйәрҙең "Төхвәи Мәрҙән" поэмаһында былай тип әйтелә: "Ошо әҫәр яҙыла башлай Ғюзан ҡалаһында (тимәк, Ҡазан ҡалаһы исеменең Ғюзан, йәғни Газан варианты ла әлектән һүҙ әйләнешендә йөрөгән).
4. Асыҡлауымса, гуз этнонимының бер варианты "буҙ".
5. Минең тарафтан иҫбатланған: башҡорт этник термины нигеҙендә нәҡ ошо буҙ этнонимы (башҡорт - буҙ ҡорт - Буҙ иле).
6. Төньяҡ башҡорттарҙың тарихи лингвистикаһы буйынса алып барған ғилми эштәрем ул йүнәлештә көтөлмәгән һөҙөмтәгә килтерҙе. Ул был яҡ башҡорттарының һөйләштәрендәге "ч" өнөнә ҡағылышлы. Баҡһаң, был өн - төньяҡ башҡорт ырыуҙары һөйләштәренең боронғо бер һыҙаты икән дә!
7. XI V быуат географтары ағалы-энеле Франциско һәм Доменико Пициганиҙар 1367 йылда һыҙған картаға билдәләнгән ҡалаларҙың өсөнө Каманың һул яҡ ярында күрһәтелә. Ул өс ҡала - Сакетим, Чар (уның исеме, ихтимал, Яушырмә йылғаһы атамаһына бәйле) һәм Паскерти (йәғни Башҡорт). Был өсөнсө ҡаланың атамаһы башҡорт этнонимына мөнәсәбәтле икәнлеге бәхәсһеҙ, сөнки картала ул ойконимға (ҡала атамаһына) йәнәш кенә Пашкерти (йәғни Башҡорт) тигән этноним урын алған.
8. Әйле ҡәбиләһе башҡорто Ялсығол улы Тадж-ад-Дин (йәшәгән йылдары 1768 - 1838) яҙған "Тарихнамә - и-Болғар" тип исемләнгән тарихи хеҙмәттең бер өҙөгөнән - Әйле уҡымышлыһы Ҡол Ғәлиҙең (ун дүртенсе быуат) Хорезмдан тыуған яғына (Каманың һул ҡушылдығы - Зәй йылғаһы янына) ҡасып ҡайтыуын ҡыҫҡа ғына бәйән иткән өлөшөнән еңел генә аңлашыла: Хорезмдан төньяҡтараҡ йәшәүсе ҡырғыҙҙарҙың (ҡырғыҙ-кайсаҡ, йәғни ҡаҙаҡ) далаһы менән Зәй йылғаһы арауығы Ҡол Ғәлиҙең милләттәштәре ере.
9. Халҡыбыҙҙың күренекле ғалимәһе Нәжибә Мәксүтова дәлилләүенсә, XIVбыуаттың бөйөк әҫәре "Йософ Ҡиссаһы" - әйле ҡәбиләһе башҡорто Ҡол Ғәли тарафынан боронғо башҡорт телендә иждад ителгән (ҡарағыҙ: "Яшәүгә хоҡуҡ", татар телендәге йыйынтыҡ, Өфө, 1998, 45-61- се биттәр).
10. Ғәйнә ҡәбиләһе башҡорттарына 1671 йылдың 18 ғинуарында Рәсәй батшаһы Алексей Михайлович

✓ Башҡорттар Рәсәйгә үҙ ирке менән ҡушылған, тигән һығымтаға төплө килер өсөн бары тик шәжәрәләргә таяныу аҙ. Шундай фаразды өҫтәмә дәлилдәр менән тулыландырырға һәм уны ғилми асыш кимәленә күтәрергә кәрәк.

Аңлатма:

Һарытау, Һамар өлкәләренә урыҫ крәҫтиәндәрен көсләп килтереп ултырта башлағас, Табын волосы башҡорттары үҙҙәренең ерен һаҡлап ҡалыу маҡсатында батшалыҡҡа мөрәжәғәт итеп, элекке грамоталарға таянып, ҡайтанан грамота ала. Документта Табын волосы башҡорттары Баҡый Сирмешевтың ере тейелгеһеҙ булыуы хаҡында әйтелә. Грамотала Баҡый Сирмешевтың батша алдындағы намыҫлы хеҙмәт итеүе, яһаҡты үҙ ваҡытында түләүе бәйән ителә. Грамотаны батша Федор Алексеевич биргән һәм уның писары Йософ Ҡаскилдин ҡул ҡуйған.

Алтынсы документ:

Батша Петр Алексеевичтың Өфө өйәҙендәге барлыҡ даруға башҡорттарына биргән һаҡлыҡ грамотаһы. 1695 йыл.

Аңлатма:

Ҡазан, Уса, Себер һәм Нуғай даруғалары башҡорттары Тләү Бифәнәшев, Ҡармай Бикбов, Ишек Ишкилдеев, Ҡырсыр Килмәков 1695 йылда батша Петр Алексеевичҡа барып, уларҙың ерҙәренә күсеп ултырыусы рус, татар, сыуаш һәм сирмеш крәҫтиәндәренең уларҙың йәйләү ерҙәрен ҡыҫырыҡлауы, һунар итергә, балыҡ тоторға мөмкинлек бирмәүе, сабынлыҡтарын тапауҙары хаҡында хәбәр итә. Петр Алекссевич Өфө воеводаһы Дмитрий Никитич Головинға аҫаба башҡорттарҙың хоҡуҡтарын һаҡлау буйынса саралар күрергә бойора һәм был хаҡта барлыҡ даруға башҡорттарының аҫабалығын раҫлаған һаҡлыҡ грамотаһы яҙып бирә.

ШУЛАЙ ИТЕП...

Был документтар барыһы ла XVII быуатҡа ҡарай. 1649 йылғы Собор уложениеһының бер статьяһы бар. Унда башҡорт ерҙәрен арендаға биреү, һатыу һәм һатып алыу ҡырҡа тыйыла. Юридик яҡтан ҡарағанда, Собор башҡорттарҙың аҫабалыҡ хоҡуғын яҡлап сыға. Тап шул йылдарҙа Волга һәм Кама яғынан крәҫтиән колонизацияһы башлана. Батшаға барған башҡорттар Собор уложениеһына түгел, бер быуат элек Иван Грозный биргән грамоталарға таяна. Улар Аҡ батша биргән грамотағы аҫабалыҡ хоҡуғы һаҡланыуын талап итә. Төрлө йылдарҙа хакимлыҡ иткән төрлө батшалар төп грамоталарҙы нигеҙ итеп алып, һаҡлау грамоталары (оберегательные грамоты) яҙып бирә.

Үкенескә ҡаршы, төп грамоталар һаҡланмаған. Һәр хәлдә, архивтарҙа улар юҡ. Шулай ҙа төп документтар һаҡланмаһа ла, уларға таянып яҙылғандары юридик яҡтан тәүгеләренең эстәлеген тулыһынса бирә. Грамоталарға һәр осраҡта ла батша ҡул ҡуймаған, быны писарҙар эшләгән, ә инде документтарҙың исемдәре батша исеменән, тип атҡарылған.

Башҡорттарҙың Иван Грозный биргән грамоталарҙы тотоп, батшаға йөрөүҙәрен ергә аҫабалыҡ хоҡуғын һаҡлап ҡалыу өсөн алып барған сәйәси көрәше тип атарға була. Аҙаҡтан инде килешеү мөмкинлектәре ҡалмай башлағас, батырҙарыбыҙ атҡа атлана һәм ҡулына ҡорал ала. Артабан бар Рәсәйҙе тетрәткән башҡорт ихтилалдары башлана.

биргән һаҡлау грамотаһы йөкмәткеһенән һәм XVI быуат аҙағында урыҫ миссионерҙары Трифон Вятский яҙған "Житие Трифона Вятского" тигән ҡиссанан иң төньяҡ ғәйнәләр тураһында беҙгә билдәле тарихи бихисап мәғлүмәттәр, Урта Кама ерендәге Ыйыҡ тауҙарының мифологик көсө һәм тағы әллә күпме дәлилдәр шул хаҡта раҫлай: башҡорт халҡының Рәсәй составына ингән осорҙа ғәйнәләрҙең ер биләмәләре Кама буйлап меридиан йүнәлешендә һуҙылған булған. Ул биләмәләрҙең төньяҡ сиген Чусовая йылғаһының түбәнге ағымы, ә көньяҡ сиген Зәй Катун ҡалаһы (Пициганиҙар картаһында - Сакетим) яҡтары тәшкил иткән. Эйе, биләмәләр бик ҙур булған. Йәнә шуны әйтеп китеү мөһим: был гигант ареалдың көньяҡ - көнбайыш өлөшөндә абориген булараҡ донья көтөүсе йәнәй ырыуы башҡорттары ла - ғәйнәләр. Асыҡлауымса, йәнәй һәм ғәйнә терминдары - тиңдәштәр.

11. Ғәйнә ҡәбиләһе Рәсәйгә ҡушылмаҫтан элек Ҡазан ханлығының составында көн иткән. Тарихыбыҙҙың был асыҡланмаған хаҡиҡәтенә мин бер тарихи документҡа байҡау яһап төшөндөм: ғәйнәләр 1791 йылда Пермь наместничествоһы исеменә үтенес хаты яҙа. Ҡомһоҙ Строгановтан аҫаба ерҙәрҙе ҡурсалап ҡалыу маҡсатынан яҙылған был документта ошолар хаҡында әйтелеп кителә: Мол ерендә (Мол - Камаға ҡойған йылға) ғәйнәләр борон замандан бирле йәшәй. Әүәл улар яһаҡты Ҡыпсаҡ батшаларына, һуңынан - Ҡазан ханлыҡтарына түләгән (йәғни Алтын Урҙа хандарына).

12. Ҡазан ханы Сәхип-Гәрәй 1523 йылда Ирәкте улысы башҡорто Шәйех-Әхмәткә тарханлыҡ титулы биргәне фәнгә яҡшы мәғлүм. Тимәк, был ырыуҙың да тарихы Ҡазан ханлығы менән туранан-тура бәйле.

13. Иван Грозный сардары Андрей Курбский полктары 1554 йылдың ҡышын Ҡазан ханлығының көнсығыш биләмәләрен үтә. Аҙаҡ А. Курбский был турала ошолай тип яҙа: "... понеже хождаху за ними (за мятежными бисермянами - Р.И.) месяц целый, а передние полки наши гоняху за ними аж за Уржум и Мет (Вятка - Р.И.) реку за леса великие, и оттуду до башкирска языка, аж по Каме реке вверх ко Сибири протязается. И что их было осталося, то покоришася нам" (Русская историческая библиотека, т.21, 1914, стб. 218). Был өҙөктән А. Курбскийҙың полктары ғәйнә ерендә лә булып китеүе аңлашыла. Тимәк, ғәйнәләр Рәсәйгә үҙ ирке менән ҡушылмаған булып сыға - уларҙы буйһондорғандар.

14. Йәнә шуға иғтибар итеү мотлаҡ: Ҡазан ханлығын тар-мар итеү тураһындағы тәү сығанаҡтарҙың күпселегендә, шул иҫәптән кенәз Андрей Курбскийҙың яҙмаларында Ҡазан ханлығы халҡының этник атамаһы - бисермән. Ә бисермән этнонимы, фәнни тикшеренеүҙәрем күрһәтеүенсә, башҡорт лексик берәмегенең тарихи бер варианты булып сыҡты (ул турала ҡарағыҙ: Р. Исламшин, "Ыйыҡ тауҙар илендә", Өфө, 2006, 89 - 90 биттәр). Ошонан сығып һығымта яһарға мөмкин: беҙҙең төньяҡ башҡорттарыбыҙ - Үрге Кама, Үрге Вятка бисермәндәре!

15. Бисермән һүҙенең этимологияһынан (бисермән өбөйәс ырыуы кешеһе - буҙ ырыуы кешеһе - басғир кешеһе - башҡорт) шул күренә: Ҡазан ханлығының төп халҡын башҡорттар тәшкил иткән. Ханлыҡтың төп этносынан айырмалы рәүештә, Нуғай Урҙаһы башҡорттары Рәсәйгә үҙ ирке менән ҡушыла.

Әлегә тиклем тарих фәнендә был фекер бары бер-нисә шәжәрәгә генә (Ҡыпсаҡ, Бөрйән, Үҫәргән, Тамьян) нигеҙләнгәйне. Әлбиттә, башҡорттар Рәсәйгә үҙ ирке менән ҡушылған, тигән һығымтаға төплө килер өсөн бары тик шәжәрәләргә таяныу аҙ. Шуға күрә бынан күп йылдар элек үҙ алдыма шундай бурыс ҡуйҙым: башҡорттар Рәсәйгә үҙ ирке менән ҡушылған, тигән фаразды өҫтәмә дәлилдәр менән тулыландырырға һәм уны ғилми асыш кимәленә күтәрергә кәрәк.

Шул юҫыҡта эшләй башлағас уҡ, бер нәмә иғтибарымды үҙенә тартты: башҡорттарҙың аҫаба ерҙәре тураһындағы документтарҙа (һүҙ XIX быуат башында яҙылған сығанаҡтар тураһында бара) Урал йылғаһы бассейны һәм үрге Ағиҙел ере элек тулыһынса тиерлек биш башҡорт ырыуының -Үҫәргән, Бөрйән, Тамьян, Ҡыпсаҡ һәм Түңгәүер ырыуҙарының уртаҡ биләмәһе булып һаналған. Ә ниңә улар дүрт кенә ырыуҙың түгел, бишәүҙеке булған? Әлбиттә, мин бында юҡҡа ғына дүрт һанына баҫым яһамайым. Үрҙә әйтелгән шәжәрәләр беҙгә Бөйөк ваҡыттың алыҫта ҡалған быуаттарынан ошоларҙы хәбәр итә: 1557 йылда йыраҡ сәфәргә дүрт бей юллана - Үҫәргән ырыуынан Бикбау бей, Тамьяндан - Шәғәли Шаҡман бей, Бөрйәндән - Иҫке (Иҫәкәй) бей, Ҡыпсаҡтан - Ҡарағужаҡ бей. Ә ниңә улар дүртәү генә? Ниңә улар менән бергә Түңгәүер ырыуы башлығы бармай ҡалған? Нәҡ ошо һорау мине асышҡа илтте: 1557 йылда Аҡ батшаға баш һалғанда, төп һүҙҙе, шулай ҙа Түңгәүер ырыуы башҡорто әйткән, ә ул кеше - 1555 йылда Нуғай Урҙаһының, йәғни Эске Башҡорт иленең ханы итеп иғлан ителгән Исмаил бей! Исмаил бей элекке хан - Түңгәүер башҡорто Йософ яуҙа һәләк булғас, тәхеткә ултыра.

Көньяҡ башҡорттар дәүләтен дипломатик һөйләшеүҙәр аша Рәсәйгә ҡушҡан хан Исмаил - тарихи бөйөк шәхесебеҙ Иҙеүкәйҙең нәҫел-нәсәбенән. Уның шәжәрәһе Иҙеүкәй шәжәрәһенә ошо тәртиптә барып тоташа: Исмаилдың атаһы - Муса, Мусаның атаһы - Вәккәс, Вәккәстең атаһы - Мораҙым, Мораҙымдың атаһы - Иҙеүкәй.

Рауил ИСЛАМШИН.

МОСОЛМАН ӘҘӘБЕ

Көнләшеп,

бер-берегеҙҙең абруйын төшөрмәгеҙ

Ғаиләнең именлеген, абруйын һаҡлау - ирҙең бурысы. Шуға ла өйләнгән саҡта ул буласаҡ ҡатынының ҡылыҡ-фиғеленә ныҡ иғтибар итергә тейеш. Пәйғәмбәрҙең бер хәҙисендә "Ир - үҙ ғаиләһенең бағыусыһы, һәм ул һәр ғаилә ағзаһы өсөн хәстәрлек күрергә бурыслы", тиелә. Тимәк, ҡатынының һәм балаларының ҡылыныш-тәртибе өсөн ир яуап бирә.

✓Әммә был уның шикләнеүҙәрен аҡламай. Хәстәрлек күреүсе ир, ҡабул ителгән сиктәрҙе үтеп, ҡатынын бер нәмәлә лә нигеҙһеҙ ғәйепләргә тейеш түгел. Динһеҙ ҡатын теләһә ҡайһы ваҡытта, төрлөсә сәбәп табып, күҙ уңынан ысҡынырға мөмкин. Әл-Ғәзиз әйтеүенсә: "Ул - һеҙҙең хөсөтлөгөгөҙҙән, аҫтыртын уйҙарығыҙҙан, ысынында, хөсөтлөгөгөҙ бөйөк һеҙҙең!"

✓Бәйғәмбәр иргә ҡатынының тәртибен һәр саҡ иғтибар үҙәгендә тоторға кәңәш иткән. "Үҙенең ата-әсәһен хөрмәт итмәүселәр, ғаилә ағзаларының тәртипһеҙ ҡылыҡтарына битараф ҡалған ирҙәр һәм ир-атҡа тиңләшкән ҡатындар ожмахҡа эләкмәйәсәк", тигән ул.

Шулай ҙа бәйғәмбәр ир кешенән көнләшеүҙә сама белеүҙе талап иткән. Бер хәҙистә: "Әгәр ҙә ҡатынының тәртибендә икеләнергә сәбәп юҡ икән, Бөйөк Аллаһы был ирҙе артыҡ көнләшеүҙән тыя", тиелә. Ир ҡатынын артыҡ әҙәрлекләй икән, башҡалар күңелендә был ҡатындың гонаһ ҡылыуына шик барлыҡҡа килеүе ихтимал. Йәнәһе, әгәр ул ҡатын шундай булмаһа, ире һәр аҙымын күҙәтеп тормаҫ ине.

✓Али ибн Аби Талиб фекеренсә: "Ҡатынығыҙҙы артыҡ көнләмәгеҙ, юғиһә, абруйын төшөрөрһөгөҙ". Аҡылды юйырлыҡ көнләшеү ир-егетте ҡатыны тураһында насар фекер йөрөтөүгә, уны ғәйепһеҙгә ғәйепләүгә алып килеүе мөмкин. Быны Ҡөрьән дә, Сөннә Бәйғәмбәр ҙә тыя. "Ҡатынының тоғролоғона икеләнгән иргә уны тикшереү өсөн төн уртаһында ҡайтып инеү рөхсәт ителмәй", тиелә хәҙистә.

✓Әл-Бохари менән Мөслим дә Бәйғәмбәрҙең ошондай һүҙҙәрен еткерә: "Әгәр ҙә ир өйөнә төн уртаһында ҡайта икән, иҫкәртмәйенсә инергә тейеш түгел. Ҡатыны сәстәрен тарап, уны ҡаршы алырға әҙерләнеп бөткәнсе көтөп торорға бурыслы".

Шулай итеп, әгәр ҙә ир сама белеп кенә ҡатынын көнләй икән, был - ғәҙәти күренеш. Ныҡ көнләшкән ир өсөн иң яҡшыһы - ғәҙел һәм әхлаҡле ҡатын алыу. Нисек кенә булмаһын, ир менән ҡатын араһында һәр саҡ ышаныс булырға тейеш. Фәҡәт бер-береңә ышаныу ғына имен һәм татыу ғаиләнең нигеҙе була ала.

✓ Милли үҙаңы булмаған халыҡ - ул буш урын. Ҡуяндар тураһында йырҙы хәтерләйһегеҙме: "Ә беҙгә - барыбер! А нам все равно!" Ошо йырҙың һүҙҙәре бөгөн күптәрҙең тормош девизына әүерелде.

ЙӘШТӘР ҠОРО

Миллионлаған егет һәм ҡыҙ мәктәптәрҙә, училищеларҙа, техникумдарҙа, институттарҙа белем ала. Шуларҙың күбеһе белем усағы ишегенән ауыҙҙарына тәмәке ҡыҫтырып, ҡулдарына һыра шешәһе тотоп барып инә. Тәнәфестәрҙә 10-15 йәшлек үҫмерҙәр рекламаларҙа маҡталған "дөрөҫ һыра" һемерә. Бындай күренеш уҡытыусыларҙы ла, ата-әсәләрҙе лә шаҡ ҡатырмай бөгөн. Үкенескә ҡаршы! Тағы шуныһы аяныслы: наркоманлыҡ, хәмер, тәмәке, енси аҙғынлыҡты рекламалау - Рәсәй халыҡтарының генофондын юҡҡа сығарыу, икәнен һәр аңлы кеше яҡшы белә, бөгөн мәғлүмәти һуғыш алып барылыуын да аңлай. Күп атай-әсәй, бигерәк тә йәштәр, үҙҙәре лә быға күнекте, ҡул һелтәне, еңелде... Күптәр... Ләкин бөтәһе лә түгел! Еңелмәүселәр башҡорт йәштәре араһында ла бар : "Бәхәс ҡоро" рубрикаһында бөгөн тап ошондай бер төркөм ҡыҙҙар менән әңгәмә ҡорҙоҡ. Таныш булығыҙ: Әбйәлил йәштәре берлеге лидерҙары - Азалия ҒӘЛЛӘМОВА, Ләйсән НУРҒӘЛИНА һәм Венера БАЙМӨХӘМӘТОВА.

Ләйсән

Азалия

Венера

► Рәсәй Президентының Волга буйы округындағы тулы хоҡуҡлы вәкиле Александр Коновалов 2007 йылды Волга буйы федераль округында Йәштәр йылы тип иғлан итте. Быйыл февраль башында иһә Дәүләт Думаһы депутаттары 2008 йылды Рәсәйҙә Йәштәр йылы тип билдәләргә һәм федераль кимәлдә йәштәр программаларын тормошҡа ашырыусы, ижтимағи ойошмаларҙың инициативаларын яйға һалыусы айырым идаралыҡ булдырырға, тип, Рәсәй Президенты В.В. Путинға мөрәжәғәт ҡабул итте. Был яҡшы тенденция, сөнки оҙаҡ йылдар йәштәргә иғтибар бүлмәү арҡаһында бихисап проблемалар хасил булды. Мәҫәлән, статистика һандары бөгөн йәштәрҙең ижтимағи тормошта әүҙем булмауын күрһәтә. Ҡыҙҙар, нисек уйлайһығыҙ, бындай һүлпәнлектең сәбәбе низә?

СИТЛЕККӘ ӨКӨНӨ ТҮГЕЛ,

матур тауышлы ҡоштарҙы бикләйҙәр

ЛӘЙСӘН: Ситлеккә өкөләрҙе түгел, матур тауышлы ҡоштарҙы бикләйҙәр. Минеңсә, йәштәр әүҙем йәшәр ине лә, уларҙы "матур ҡоштар" итеп тәрбиәләп, махсус ижтимағи ситлектәргә бикләп бөткәндәр. Быының төп сәбәбе - донъя һәм Рәсәй "элита"һының үҙҙәрен алыштырырлыҡ быуын ҡалҡып сығыуын теләмәүендә. Ваҡытында цивилизациялар бәрелеше теорияһы авторы Хайдеггер Ницшеның халыҡ менән идара иткән көслөләр аристократияһы хаҡында фекерен эләктереп алып, сигетика (шымыу, өндәшмәү техникаһы) теорияһын күтәреп сыҡҡайны. Был ысул ярҙамында тәғәйен белемгә эйә булыусылар күпселек менән идара итә ала. Ә инде идара ителеүселәр араһында яңы элита (интеллигенция) төркөмдәре барлыҡҡа килмәһен өсөн уны тулыһынса шымлыҡҡа дусар итеү зарур. Элита иһә, үҙ сиратында, шым тороуҙы юғары баһалай һәм маҡсатына ирешеү өсөн аҡса йәлләмәй.

Йәштәрҙең һүлпәнлегенә ижтимағи идиотизм да ғәйепле. Идиотия, идиотизм төшөнсәләре, тәү сиратта, медик төшөнсә - наҙанлыҡты, тупаҫлыҡты аңлата. Ләкин был һүҙ менән медицина ғына эш итмәй. Кеше тупаҫ һәм мәғәнәһеҙ ҡыланһа, беҙ уны "үҙен идиот кеүек тота", тибеҙ. Ижтимағи идиотия иһә фекерләүҙең шаблондарға бойһоноуы тигәнде аңлата. Ундай шаблондар махсус булдырыла һәм миллионлаған кешеләрҙең аңына киң мәғлүмәт саралары һәм мәҙәниәт аша һеңдерелә. Бындай тенденция хөкөм һөргән саҡта "өлкән ағайҙар, етәкселәр минең өсөн барыһын да хәл итәсәк, уйланыу кәрәкмәй, мин - бәләкәй кеше", тигән фекер өҫтөнлөк итә. Шуға ла, белә-күрә ил менән йәмғиәт яҙмышы эштәренә ҡыҫылмау хөкөм һөрә бөгөн. Был ҡараш "мин бер кемгә лә ышанмайым"да сағыла. Эскелеккә, наркоманлыҡҡа бирелеп, кешелектән сығып, "тәгәрәп китһен донъяһы" принцибы менән йәшәү быға асыҡ миҫал. Ижтимағи идиотизм донъяға яңылыш, бер яҡлы, бер ҡатлы ҡарауҙан барлыҡҡа килә. Үҙ аҡылыбыҙға һәм намыҫыбыҙға таянып, бындай шаблондарҙы тәнҡит күҙлегенән үткәреп, ҡайтанан уйларға кәрәк. Йәштәр шунан һуң пассив булыу хаталы позиция икәнлеген аңлар.

АЗАЛИЯ: Күрәһең, беҙ "көтөү" рәүешендә йәшәп өйрәнгәнбеҙ. Эскеселек һаҙлығына батырып, иҫерек баш менән бер ни хаҡында ла уйланмаһын өсөн аҙым һайын оҫһоҙ ғына хаҡҡа хәмер диңгеҙе тәҡдим итеп, беҙҙе һарыҡ көтөүе кеүек "ҡурсалайҙар". Осһоҙ-ҡырыйһыҙ көндәлек мәшәҡәттәр һәм ғаилә проблемаларынан баш ҡалҡытмаһын һәм тирә-яҡта барған хәл-ваҡиғалар хаҡында уйланмаһын өсөн беҙҙе йәшәйештең төбөнә батыралар. Илебеҙгә "йомарт" рәүештә төрлө кредиттар бирәләр һәм һуңынан беҙҙең балалар менән ейәндәрҙән уларҙың юғары процентын ҡайтарыуын теләйҙәр. Үҙебеҙҙең ғүмер хаҡында уйланмаһын өсөн телевидениеның бар программаларында ла ят тормош тураһында сериалдар күрһәтәләр. Яңыса йәшәү өсөн нимә ҡамасаулай? Быуаттар буйы көнбайыш мәҙәниәте аша һеңдерелгән ҡолдар психологияһы һәм аҡыл ялҡаулығы ҡамаусалай беҙгә.

> ***Күрәһең, беҙ "көтөү" рәүешендә йәшәп өйрәнгәнбеҙ. Эскеселек һаҙлығына батырып, иҫерек баш менән бер ни хаҡында ла уйланмаһын өсөн аҙым һайын оҫһоҙ ғына хаҡҡа хәмер диңгеҙе тәҡдим итеп, беҙҙе һарыҡ көтөүе кеүек "ҡурсалайҙар". Осһоҙ-ҡырыйһыҙ көндәлек мәшәҡәттәр һәм ғаилә проблемаларынан баш ҡалҡытмаһын һәм тирә-яҡта барған хәл-ваҡиғалар хаҡында уйланмаһын өсөн беҙҙе йәшәйештең төбөнә батыралар. Илебеҙгә "йомарт" рәүештә төрлө кредиттар бирәләр һәм һуңынан беҙҙең балалар менән ейәндәрҙән уларҙың юғары процентын ҡайтарыуын теләйҙәр. Үҙебеҙҙең ғүмер хаҡында уйланмаһын өсөн телевидениеның бар программаларында ла ят тормош тураһында сериалдар күрһәтәләр.***

Тәгәрмәс эсендәге тейен һымаҡ матди байлыҡ артынан ҡыуып, "башҡаларҙан кәм булмаһын" өсөн йәшәп, беҙ бит үҙ көсөбөҙҙө йәлләмәйенсә, физик һәм психик яҡтан хәлдән тайғансы эшләйбеҙ. Әүҙемләшеү һәм яҡшы йәшәү өсөн беҙ иң тәүҙә эске мәшәҡәттәрҙән һәм аҡыл ялҡаулығынан арынырға тейешбеҙ.

ВЕНЕРА: Башҡортостанға күҙ һалғанда, республикала иң аҡсалы урындарҙа башҡорттар эшләй, тип әйтеп булмай. Ни өсөн? Милли үҙаңы булмаған халыҡ - ул буш урын. Ҡуяндар тураһында йырҙы хәтерләйһегеҙме: "Ә беҙгә - барыбер! А нам все равно!" Ошо йырҙың һүҙҙәре бөгөн күптәрҙең тормош девизына әүерелде. "Мин - бәләкәй кеше, мин барыбер бер нәмәне лә хәл итмәйем. Шуға ла был ижтимағи эштәргә ҡыҫылыуҙың фәтеүәһе юҡ. Үҙемде, ғаиләмде ҡайғыртырға, балаларҙы аяҡҡа баҫтырырға кәрәк. Алдан ҡысҡырып йөрөүселәр үҙ кеҫәләре, креслолары өсөн генә ҡайғыра, ябай халыҡ өсөн борсолмай" - күп кешеләрҙең ҡарашы ошолай хәҙер. Улар тирә-яҡта, илдә, донъяла барған хәл-ваҡиғаларҙы аңларға тырышмай, киләсәк тураһында уйланмай. Мәҫәлән, бөгөн бар халыҡ (ҡалалағы ла, ауылдағы ла) ярыша-ярыша кредит алырға кереште. Күптәр "кредит йөгө" тигән төшөнсәне аңларға ла теләмәй. Америка тикшеренеүселәре күптән ошондай асыш яһаны: бер-ике тиҫтә мең доллар бурыс өсөн кисергән стресс туғандар вафаты хаҡында хәбәр стресынан һуң икенсе урында тора. Хатта ғаилә тарҡалыуына ҡарағанда ла ҡурҡынысыраҡ ул. Мин, мәҫәлән, телевизорҙан йыш ҡабатланған 30 йыл буйы түләү хоҡуғы биргән ипотека тураһындағы рекламалағы "ипотека" һүҙен "кредит ҡоллоғо", йәки "30 йыл буйына бөтмәгән хроник стресс" һүҙе менән алыштырырға тәҡдим итер инем.

► Йәшлек - хәҡиҡәт эҙләү осоро. Фекерҙәрҙең иң саф, иң уянған, иң төрлө сағы. Бөгөн иһә йәштәрҙең тәбиғи ынтылыштары күберәк сүп-сар канализацияһына түгелә. Үҙ-үҙен һәм ғәләмде өйрәнергә мөмкинлек тыуҙырған йәшлек "наҙанлығы" мейене йоҡлатыусы уйындар, мәшәҡәттәр ярҙамында ойотола. Иғтибарлыраҡ ҡарағанда, йәштәр мәсьәләһе бөгөн бар донъяның иң көнүҙәк мәсьәләһе икәнлеген аңларға мөмкин...

АЗАЛИЯ: Донъяла быға сағыу миҫалдар етерлек. Иң яҡшы миҫал - АҠШ йәштәренең яҙмышы. Америка йәмғиәте өсөн йәштәр күптән иң ҙур баш ауырыуына әйләнде. Быының сәбәбе - Америка йәштәренең күңелендәге бушлыҡ. Был бушлыҡты бөгөн нәмә менән тултырырға белмәйҙәр. АҠШ ғалимдары уҙғарған бар ғилми эҙләнеүҙәр һөҙөмтә бирмәй. Йәштәрҙең ҡайһы берәүҙәре был бушлыҡты үҙен хәмер һаҙлығына батырып тултыра, икенселәре наркотиктан иҫереп, юҡҡа сыға - бушлыҡҡа юлыға һәм тирә-яҡҡа тағы ла ҙурыраҡ зыян килтерә. Ижтимағи проблемалар шулай ҡалҡып сыға. Зыялылар был бәләләрҙең сығанағы - яһиллыҡ һәм мәғариф өлкәһендәге етешһеҙлектәр булыуын асыҡтан-асыҡ әйтә. Эйе, мәғариф етешһеҙлектәре үҙ эҙемтәләрен тиҙ бирә. Быға дәлил итеп бер Америка сәйәсмәненең фекерен әйтеп китергә була: "Әгәр ҙә йәштәр белемле һәм әхлаҡле булһа, улар - хазина. Әхлаҡһеҙ һәм белемһеҙ булһа, уларҙың киләсәге ҡояш артынан боролған көнбағыш яҙмышынан айырылмай". Йәштәр яҙмышы кисә лә актуаль ине, бөгөн дә актуаль һәм иртәгә лә актуаль буласаҡ! Илдең һәм милләттең уяныуының, сәскә атыуының төп шарты - йәштәр проблемаларының юҡҡа сығыуы. Әгәр ҙә һәр бер кешенең киләсәге өсөн йәшлек иң мөһим осор булһа, милләт, ил киләсәге өсөн дә ул шул тиклем мөһим. Был юҫыҡта беҙҙең милләт йәштәре башҡаларға ҡарағанда күпкә отошлораҡ шарттарҙа йәшәй. Донъяның күп илдәрендә булмаған мөмкинлектәр бар беҙҙә. Мәҫәлән, статистика һандарына иғтибар иткәндә, беҙҙә йәштәр ярайһы уҡ күпселекте тәшкил итә. Әммә тенденция бөгөнгөсә дауам итһә, йәғни һәр ғаилә бер-ике генә бала тапһа, йә бөтөнләй тапмаһа, бер аҙҙан Көнбайыш Европа менән АҠШ йәмғиәте кеүек, башҡорт йәмғиәте лә ҡартаясаҡ. Күплеккә ирешкән осраҡта ла, сифатты яҡшыртыуҙы ла күҙ уңынан ысҡындырмаҫҡа кәрәк бит әле. Бер оло ағай миңә ошолай тине: "Йәш кеше бөгөн яңғыҙ ҡалды. Быуыла-ҡысҡыра илап, яңғыҙлыҡҡа дусар ителеп, бысранған һауаны һулай. Яңғыҙлыҡтың иң тетрәндергес, иң аяныс музыкаһын яҙа. Яңғыҙ булғанлыҡтан - шиғыр, яңғыҙ булғанлыҡтан - йыр, яңғыҙ булғанлыҡтан үлем яҙа. Йәш быуындың иң аяныс хәле был".

ЛӘЙСӘН: Азалия Америка йәмғиәте тураһында дөрөҫ әйтте. Бына, мәҫәлән, бер миҫал: быйыл 17 апрелдә Америкалағы Блексберг ҡалаһындағы сәйәсәт-технология университетында булған трагедия бар донъя халҡын шаҡ ҡатырҙы. Йәш егет һөйгәненә үс итеп, ҡулына ҡорал ала һәм университетҡа инеп, 32 кешене үлтерә, 30 кешене ауыр яралай. Һуңынан иһә үҙ-үҙенә ҡул һала. Күҙәтеүселәр билдәләүенсә, был Америка университеттары тарихында күпләп кеше үлтереүҙең иң ҡурҡыныс осрағы.

Киләсәктең яҙмышын алдынғы технологияларға хужа булыусылар түгел, ә ғаилә институтына иғтибар бүлгән милләттәр хәл итәсәге тураһында һөйләй. Ғаилә ҡороуға һәм балалар табыу мәсьәләһенә етди ҡарамаған, милли тәрбиә алымдары ярҙамында нәҫелдәренә йоғонто яһай алмаған милләттәр, бөгөн булмаһа, иртәгә, заман талаптарына яраҡлаша алмайынса, юҡҡа сығыуы ихтимал.

ВЕНЕРА: Италия социологтары тикшеренеүҙәре күрһәтеүенсә, йәштәр слэнгы бөгөн биш йыл һайын алышынып тора. Йәштәр "слэнг"ы - ул үҙ-ара "беҙҙекке"ләрҙе "ят"тарҙан айырыу ҡоралы. Тимәк, ижтимағи-психологик юҫыҡтан ҡарағанда, һәр биш йыл һайын бер быуын алышына. Үҙгәртеп ҡороу осоронан 20 йыллап ваҡыт үтте, йәғни дүрт быуын йәштәре алышынып өлгөрҙө. Ошо дүрт быуын күңелендәге бушлыҡты тултырып өлгөрҙөмө икән? Уларҙың күпселеген юғалтманыҡмы? Әгәр ҙә йәмғиәт проблемалары нигеҙендә кешеләрҙең психикаһы менән әхлаҡ етешһеҙлектәре ятҡанын билдәләһәк һәм бөгөнгө йәмғиәт хәленә объектив баһа бирһәк, бушлыҡты тамаша-концерттарыбыҙ, поп-музыка, телейәшник, Голливуд кинолары, "етеш" тормош, заман техникаһы тултырыуы асыҡтан-асыҡ күренә. Әлбиттә, был фекер менән килешмәүселәр та-

✓Һеҙҙе бала саҡта үсеклəгəндəре булдымы? Шул саҡта нишлəргə? Ниндəй кəмселектəр балаларға бəхетле булырға ҡамасаулай һуң? Киң таралғандарын ҡарап үтəйек.

былыр, əммə һəр кем фанилыҡ тураһында үҙ потенциалына, үҫеш кимəленə һəм ҡараштарына ярашлы фекер йөрөтə - хатта ысынбарлыҡҡа тура килмəнə лə. Таракандарҙың батшаһы ла таракан түгелме һуң?

► Ни өсөн пепси менəн кока-кола эскəн, сникерс ашаған, иртə енси бəйлəнешкə ингəн заман йəштəре бөгөн күплəп сиркəүҙəргə, синагогаларға, мəсеттəргə йүгерҙе? Бəлки, был кемгəлəр ни бары сираттағы мажаралыр, икенселəр өсөн шəхси һəм тирə-яҡ стереотиптарынан арыныу телəгелəр. Ниһайəт, "иман" сере нимəлə икəнлеген аңларға телəүселəр ҙə күренə башланы. Бөгөн башҡорт йəштəре лə күплəп дингə ылыға...

ВЕНЕРА: Бөгөн Рəсəйҙə рəсми теркəлгəн 870 000 наркоман, 1 580 000 алкоголик иҫəптə тора. Əгəр ҙə эскəн һəм тартҡан кешегə был насар ғəҙəттəрҙең əҙəмтəлəре хаҡында медицина буйынса 10 фəн докторы өгөт-нəсихəт уҡыһа ла, улар алама ғəҙəттəрен ташламаясаҡ. Бигерəк тə йəштəр. Тимəк халыҡта ҡурҡыу тойғоһо юҡҡа сыҡҡан. Көнөтөнө мəғлүмəт сығанаҡтары аша криминал, боевик, теракт ҡурһəтеү юлы менəн əкренлəп халыҡты "батыр"ға əйлəндереп бөттөк. Шуға күрə бөгөн кешене иманға ылыҡтырып, Аллаға ышандырып, унда Хоҙайҙан ҡурҡыу тойғоһо уятып ҡына заман афəттəренəн арындырып булалыр. Бер уйлаһаң, беҙ ҙə мəңге йəш булмаҫбыҙ. Əгəр ҙə беҙ уны əхлаҡһеҙлек, ләззəт нуры менəн нурландырһаҡ, ул беҙгə ҡəберҙə, ҡиəмəттə, ахирəттə яҙа булып əйлəнеп ҡайтыр. Нисек кенə булмаһын, бар донъя иманға ҡайта. Ошо тəңгəлдə башҡорт йəштəренең дə ҡалышмауын телəргə ҡала.

ЛƏЙСƏН: Күҙəтеүҙəр шуны күрһəтə: "донъяның хужалары" йəмғиəтебеҙҙең атеистик рухта булыуын телəй. Улар шуны яҡшы аңлай: дөйөм алғанда, йəшəйешкə ҡараш нигеҙендə атеизмдың һəм Аллаға ышаныуҙың əҙəмтəлəре ята. Атеистик йəмғиəттə "донъя хужалары" кешелəр менəн Хоҙай араһында "уртала йөрөүсе" ролен уйнай ала, йəғни кешелəрҙе үҙ ҡағиҙəлəренə бойһондора һəм быны Хоҙай тарафынан бирелгəн ниғмəт тип һүрəтлəй. Əгəр ҙə атеизм юҡ икəн, йə ул тейешле кимəлдə үҫешмəһə, халыҡтың күп нəмəгə күҙе асыла, йəмғиəт, мəҙəниəт икенсе йүнəлештə үҫешə. "Донъя хужалары" өсөн был отошло түгел. Шуға күрə улар йəшəйештə мөмкин тиклем атеизм һеңдерергə тырыша. Əммə тормош айырым төркөмдəр телəгəнсə бармай, яйлап булһа ла, халыҡ иманға ҡайта. Тəү сиратта йəш быуын вəкилдəре күплəп иман йорттарына ағыла. Рəсəйҙə йылына 58 000 кеше үҙ-үҙенə ҡул һала, 40 000 кеше үлтерелə. Улар араһында артабан йəшəү мəғəнəһен юғалтҡан 70 йəшлек ҡарттар ҙа, 14-17 йəшлек яуапһыҙ һөйөү ҡорбандары ла бар. Əгəр ҙə вaҡытында уларға иман нуры бөркөлһə, күпме кеше тере ҡалыр ине. Ғөмүмəн, кешелə иман булһа, ул солтан була, солтан булмаһа ла инсан була.

Марат АБДУЛЛИН
əңгəмə ҡорҙо.

Шулай итеп...
Кем дə кем килəсəк йөртон үҙе төҙөмəһə, үҙе төҙөлөш материалына əүерелəсəк. Беҙгə, төрлө быуын вəкилдəренə, бергə булырға өйрəнергə ваҡыт. Быныҡ өсөн бөтөн проблемаларҙы бергə тикшерергə, уларҙың сиселеш юлдарын бергə эҙлəргə кəрəк - йəшəйештə яуаплылыҡ һəр кемгə лə тигеҙ төшə.

АТА-ƏСƏЛƏР ЙЫЙЫЛЫШЫ

Бишектəге бала...

ҡырҡҡа төрлəнə

Йəмғиəт беҙҙəн бер төрлөлөктə талап итə. Башҡалар кеүек булмай ҡара! Бер үк төрлө кейенеү,ҡалыплаштырылған йəшəү рəүеше, фекер йөрөтөү. Төркөмдəн саҡ ҡына айырыл - шундуҡ тəүҙə тексəйеп ҡарарҙар, һуңынан бармаҡ менəн күрһəтерҙəр... Бындай психологик баҫымды күтəрə алырһыңмы-юҡмы? Ярай ҙа, əгəр һин үҙ-үҙеңдə яҡларлыҡ кимəлдə һəм йəштə булһаң. Ə бына һин, əйтəйек, бала ғына икəн, ти...

Һеҙҙə бала саҡта үсеклəгəндəре булдымы? Нисек ҡыйын ине беҙгə, əйе бит? Кемдер йоҙроҡтарын эшкə егə, кемдер теле ярҙамында үҙен яҡлай. Ə бəҙзе берəүҙəр, үпкəһен йотоп, йə күҙ йəштəренə төйөлə, йə йөрəгендə асыу һаҡлай. Шул саҡта нишлəргə? Ниндəй кəмселектəр балаларға бəхетле булырға ҡамасаулай һуң? Киң таралғандарын ҡарап үтəйек.

Бəлəкəй буй

Психологтар фекеренсə, балалар үҙ ҡиəфəтенə хатта урта йəштəрҙəге ҡатын-ҡыҙҙарға ҡарағанда ла ныҡыраҡ иғтибар бүлə. Сөнки психология нескəлектəренə əле төшөнөп етмəгəн сабыйҙар ҡиəфəт менəн кеше тураһында фекер йөрөтə. Беҙ үҙебеҙ һуң? Матур кейенгəн, бейек кəүҙəле кеше беҙҙə лə ихтирам, ышаныс хисе уята бит. Кинола "типаж" тигəн төшөнсə бар - был актер батыр ролен уйнай ала, быныһы - енəйəтсегə оҡшап тора, тигəндəй...

Бəлəкəй буйлы ҡыҙға əллə ни ауыр түгел. Барыһы ла уны Андерсен əкиəтендəге Дюймовочка булараҡ ҡабул итə. Бəлəкəй генə, һөйкөмлө генə.... Ə малайҙарға бəлəкəй буйлы булыу ҙур ҡыйынлыҡтар тыуҙыра. Сөнки малайҙар донъяны ҡыҫыҡ һəм аяуһыҙ: егет кеше үҙ-үҙен яҡларға, физик көс ярҙамында абруй яуларға тейеш. Алтынсы синыф малайы өсөн физкультура дəресендə сафта иң аҙаҡҡы кеше булып тороуҙан да ғəрлеклерəк нəмə юҡ. Беренсенəн, дуҫ малайҙар алдында кəмһенəһең. Икенсенəн, ҡыҙҙар алдында оят. Етмəһə, анау ерəн сəслеһен һин оҡшатып та йөрөгəн булһаң... Артабанғы һүҙебеҙ - ерəн сəслелəр хаҡында.

Ерəн сəс

Ерəн сəслелəр борон замандарҙан йəмғиəт тарафынан ятһыныу һəм асыу хисе тыуҙырған. Сөнки ерəн сəстəр артыҡ иғтибар йəлеп итə һəм шунлыҡтан тирə-йүндəгелəрҙең асыуын килтерə. Урта быуаттарҙа ерəн сəсле кешелəрҙе сихырсылыҡта ғəйеплəп, утта яндырғандар...

Ерəн сəстəр менəн бергə һипкелдəрең булһа, тағы ла ҡыйынлыраҡ. Һине яратмайҙар, уйынға ҡатнаштырмайҙар, юҡ-барға талашып китһəң, үсеклəшəлəр. Бындай ситуацияларҙы балалар бик ауыр кисерə һəм үҙ-үҙенə йомола. Сөнки йөрəгең төбөндə бөтə йəшəйешеңдə ағыулар көскə эйə кəмһенеү хисе яралып өлгөргəн. Шуға күрə лə еткəн ҡыҙҙар атаəсəһе рөхсəт итеү менəн тыңлауһыҙ, кабарып торған сəстəрен киҫеп ырғыта, икенсе төҫкə буяй.

Һимеҙлек

Һимеҙ малайҙар һəм ҡыҙҙар берҙəй ауырлыҡ кисерə. Дəрестə таҡтаға сығыуҙары ниндəй ҡыйын! Бигерəк тə яҡшы яуап биреп, биш алһаң. Артыҡ белеме булмаған, əммə төҫкə матур малайҙар йөҙөндəн алырға əҙер генə тора.

Шул уҡ физик тəрбиə дəрестəрендə һимеҙҙəргə уғата ауыр. Башҡалар менəн бер рəттəн йүгереү, һикереү...

Бик күп ата-əсəлəр һимеҙ балаларын төрлө диеталар менəн ыҙалата башлай һəм хəлде тағы ла ҡырҡыулаштыра. Сөнки, нисек кенə булмаһын, бала организмы күпме ашарға икəнде үҙе белə. Бары тик киске 7- нəн һуң ауыр үҙлəштерелгəн аҙыҡ ашамаҫҡа, телевизор, компьютер алдында аҙыраҡ ултырырға һəм күберəк саф һауала йөрөргə, хəрəкəт итергə кəрəк.

Күҙлекле балалар

Хатта балалар баҡсаһынан уҡ күҙлекле бала үҙенə ҙур иғтибар йəлеп итə. Ниндəй ирмəк быялар! Ни өсөн улар? Тейеп ҡарарға мөмкинме? Ə кейеп алһаң... Фу, улар аша бер ни ҙə күренмəй бит! Ҡайһылай, һин бəхетһеҙһең... Шундай ҡараш балаларҙы кəмһетə, ҡиəфəтенə бəйле комплекстар тыуҙыра.

Күҙлек кейгəн ҡатын аҡыллы, ир кеше олпат күренə. Ə күҙлек кейгəн бала ҡыҙыҡһыныу тыуҙыра. Күҙлекле бала, тимəк, ауыру бала. Башҡаларҙан оҡшамаған, икенсе төрлө. Бындай баланы балалар баҡсаһында ла, мəктəптə лə йəллəйҙəр... һəм ситкə этəлəр. Күҙлек кейгəн баланың тарҡау ҡарашы аҡылһыҙлыҡ билдəһе булараҡ та ҡабул ителеүе мөмкин.

Шунан китə инде үсеклəүҙəр: "ботаник", "күҙлеке маймыл" һ.б. Ысынында иһə, баланың күҙлек кейеүе йəллəүҙə лə, хəленə лə инеүҙə лə түгел, ə дауалауҙы талап итə.

"Тəртипһеҙ" малайҙар

Бөтə синыфтарҙа тиерлек шуҡлығы менəн айырылып торған малайҙар була. Улар коридорҙы бер итеп йүгерə, ҡыҙҙарҙың сəсенəн тарта, зыҡ ҡубып уйнай, портфелдəре менəн бəрешə... Ə уҡытыусыларға һəм ата-əсəлəргə тыныс, тəртипле һəм тик кенə ултырған бала кəрəк. Ваҡытында ашаһын, уйнаһын, дəресен əҙерлəһен, йоҡларға ятһын. Беҙ тере кеше тураһында һүҙ йөрөтəбеҙме һуң?

Уғата теремек, шаян балалар ҙа тиҫтерҙəренəн айырыла. Айырыла... һəм тирə-йүндəгелəр тарафынан əрлəүгə дусар була. Ни эшлəп уйнайһың, шаярһаң, һикерəһең, ҡысҡырып көлəһең, туп тибəһең? Ултыр, шым, дəресеңде əҙерлə! Психологтар фекеренсə, ошондай тыйыуҙарҙан һуң үҙ көсөнə ышанмау, ҡыйыуһыҙлыҡ, психик тото-роҡһоҙлоҡ кеүек комплекстар һəм ауырыуҙар тыуа.

Ундайҙар тураһында Лоҡман СƏЙЕТОВ, психолог, былна нимə ти:

Балаларҙы ата-əсəнəн дə яҡшыраҡ белгəн кеше юҡ. Тимəк, тап улар ғына балаларына ярҙам ҡулы һуҙа ала. Тəү сиратта, балаларҙы ошо килеш ата-əсəлəр үҙҙəре ҡабул итһен һəм был балала ышаныс тойғоһо тəрбиəлəһен. Балаға ата-əсəһе ышанһа, шул ышаныс тойғоһо менəн ул мəктəпкə бара, башҡаларҙы ла үҙенə ышанырға мəжбүр итə. Шулай уҡ уҡытыусылар ҙа бындай балаларға иғтибарлы булһын, əммə башҡаларҙан айырып ҡарамаһын . Үҙенде башҡаларҙан физик кəмселегең, ауырыуың өсөн айырып ҡарауҙан, йəллəүҙəн дə насарыраҡ нəмə юҡ. Бала күңеле һиҙгер, уяу: ул барыһын да тоя. Ниндəйҙер кəмселектəрҙе еңергə тик ата-əсə һөйөүе генə ярҙам итə ала. Балағыҙҙы яратығыҙ - һəм уны башҡалар ҙа яратыр.

Шулай итеп....
Билəүҙəге бала - ҡырҡҡа төрлөлəнə, тиҙəр. Ҡайһылай итеп əүəлəһəгеҙ, балағыҙ шундай булыр. Балалар өсөн үҙ проблемалары-на ҡарата өлкəндəрҙең, бигерəк тə ата-əсəһенең мөнəсəбəте бик ҡиммəтле. Сөнки комплекстар - тəү сиратта уларҙың ҡарашы нəтижəһе. Уларҙың мөнəсəбəтенə ҡарап, бала үҙе хаҡында фекер йөрөтə: ул "аҡыллы", "алйот", "йəки "һəйбəт", "насар". Үҙ балағыҙҙың аҡыллы, матур булып үҫеүен телəйһегеҙҙер бит? Был бары тик һеҙҙəн тора...

Лəйсəн САБИТОВА
əҙерлəне.

БЕР КƏЛИМƏ ФЕКЕР

Алма ағасынан йыраҡ төшмəй,

əммə... тамырынан өҙөлə

Күптəн түгел Өфөлə йəшəүсе əбйəлилдəр менəн баш ҡалала уҡыусы Əбйəлил студенттары араһында булған осрашыуҙа шағир Əсхəл Əхмəт-Хужа: "60-сы йылдарҙа Өфөлə башҡорттар бик һирəк ине. Урамда башҡортса һөйлəшкəн икəүҙе осратһаҡ, булар, ысынлап та, башҡортмо икəн, тип бер-ике квартал арттарынан эйəреп бара торғайныҡ", - тип шаяртып, көлдөрөп алғайны.

Беҙ 80-се йылдарҙа уҡыныҡ. Ул саҡта ла баш ҡалала ике генə башҡорт мəктəбе булды. Филология факультетының башҡорт бүлегендə уҡып, башҡорт мөхитендə ҡайнап, ятаҡта ла, урамда ла гел үҙ телебеҙҙə генə һөйлəшкəс, башҡаларҙың ниндəй телдə һөйлəшеүенə артыҡ иғтибар ителмəгəн. Əммə шуныһы иҫтə: беренсе курста уҡ телебеҙҙəге Ҡыҙыл һөйлəшенең "эштəйемйоктайым"ы, Инйəр һөйлəшенең "антабынта"һы, Дим буйынан килгəндəрҙең ҫыҫылдауы əҙəби башҡорт теленə ҡалыплашып, үҙ-ара матур итеп, əҙəби телдə һөйлəшергə өйрəнеп алдыҡ.

Бөгөн иһə, баш ҡалабыҙҙа башҡорт мəктəптəре ишəйҙе, йəмəғəт транспортында ла, урамда ла башҡорт телендə һөйлəшеү йылдан-йыл ғəҙəти күренешкə əйлəнə бара. Бер көн маршрут автобусында китеп барғанда ишетəм: бер апай шундай матур итеп, ауылса башҡорт телендə ирəйеп һөйлəшə башланы. Əйлəнеп ҡарарға мəжбүр булдым. Кеҫə телефоны аша һөйлəшə икəн. Ауылда йəшəгəн берəй туғаны, йəки танышы менəн бəйлəнешкə ингəндер, күрəһең. Үҙемде ауылда кеүек хис иттем. Тағы бер осраҡ уйланырға мəжбүр итте. Шулай уҡ йəмəғəт транспортында китеп барғанда маңлайҙарына "башҡорт" тип яҙылған ике егет урыҫса һөйлəшеп килə. Бер мəл береһенең кеҫə телефоны тауыш бирҙе. Урыҫса һөйлəшеп килгəн егет "һаумы, атай, эйе, атай"ҙан һалдыра башламаһынмы! Икенсеһе үҙе бəйлəнешкə инеп: "Əсəй, килəһе ялда ҡайтам", - тип өндəште. Артабан егеттəр үҙҙəре лə һиҙмəҫтəн, башҡортса һөйлəшеүгə күсте.

Уйландым. Уйымдың осо былайыраҡ. Беҙ, алма ағасынан йыраҡ төшмəй, тибеҙ. Дөрөҫтөр (хəйер, меңəр йылдар буйы йəшəгəн мəҡəлдəрҙең яңылышы булмай инде ул). Мəсьəлəгə икенсе төштəн ҡарайыҡ. Алма ағасының берəй ботағын ҡырҡып алып, һыуға ултыртып, тамыр йəйҙереп, уны артабан үҫтереп ҡарағыҙ. Үҫер ул. Хатта бер нисə йылдан емеш тə бирер. Əммə емеше əсəһенеке кеүек татлы булмаҫ, ҡырағай алманыҡы кеүек əскелтем булыр. Был тəбиғəт законы: тамырынан өҙөлгəн үҫенте кире тəүтамырына ҡайта алмай. Бəс, телебеҙҙең тамыры ауылда икəн, ниңə беҙ тамырыбыҙҙан ситлəшəбеҙ əле. Айырым кешенең тамыры атай йортонан, ауылынан башланһа, баш ҡалабыҙҙың тамырҙары ауылға тоташҡан. Алмабыҙҙан йыраҡ төшмəҫбеҙ ҙə ул, тамырыбыҙҙы онотмаһаҡ, уны һаҡлаһаҡ ине.

Исмəғзəм ИСМƏҒИЛЕВ.

✓ Башҡорт арғымаҡһыҙ булмаҫ инде, ағай. Кейәүең өйләнгән саҡта уҡ, йәйәү йөрөтмәм, тип вәғәҙә иткәйне. Торҙо һүҙендә. Аҡсәскә иренә йылмайып ҡарап алды.

Мәрйәм БУРАҠАЕВА

(Хикәйә)

Морат байтаҡ ваҡыттар тыуған яҡтарында булманы. Тәүҙә өҫ-башын рәтләп алырға уйланы, унан өй бөтөрөргә кәрәк ине, шунан инде машина менән ҡайтырға хыялланды. Атаһы менән әсәһе килеп, донъяһын күреп ҡайтҡас, һағыныуы тағы баҫылып торҙо. Икенсе йылына ағаһы менән еңгәһенең юлы төштө. Шунан инде атаһы менән әсәһе бер-бер артлы ғына фанилыҡтан мәңгелеккә күскәс, ауылында өс кенә көн булды ла, ҡабат юлы төшмәне. Алтмышҡа аяҡ баҫҡас, һағыныу тойғоһо уғата көсәйә ти. Дөрөҫө лә шулдыр. "Юлдаш" каналынан йәш саҡтарындағы көй ишетелһә, йөрәге һулҡылдап-һулҡылдап ҡуйғылай башланы.

- Ҡайтып киләйек, кәләш, - тине бер көн ҡатынына. Йыш ҡына ҡабатлана торған был тәҡдимгә әллә ни аптырамаңы ҡатыны.

- Әйҙә һуң. Тыуған яҡтарыңды күреп килермен, исмаһам. Ирем Башкириянан булып та бер тапҡыр ҙа күргән юҡ, - тине лә, - туғандарыңдың күпме дебет шәлен һаттым, дебет кәзәһенең ниндәй икәнен дә белмәйем, - тип өҫтәп ҡуйҙы.

Ҡатынының шулай тиеүе Мораттың тәүәккәл уйҙарының теҙгенен тартып ҡуйҙы, уйға һалды. Ҡатынына нимә күрһәтер? Армияға киткән сағындағы ауылы бик үк маҡтанырлыҡ булманы. Урам тулы кәзәнән башҡа бер ни юҡ ине. Өйҙәрендә буй урындыҡ та, һандыҡ өҫтөнә өйөп ҡуйылған ҡаралты. Мебель тигәндең нимә икәнен дә белмәне ауылдаштары. Ҡыҙ балаларҙың шәл сите бәйләүҙән башы сыҡманы. Күпме шәл бәйләп ебәрә торғайнылар... Хатта Хрущев етәкселек иткән заманда, кәзәләрҙе бөтөргән осорҙа ла, ауылдаштары ни ғиллә менәндер һаҡлап алып ҡалғайнылар дебет кәзәләрен. Тик власҡа Брежнев килеп, "ауылдарҙы эреләтеү" башланғас ҡына, уларҙың мал аҫырау өсөн бик уңайлы урындағы ауылы ер йөҙөнән юҡ ителеп, туғандары тырым-тырағай таралышып бөттө. Хәҙер ниндәй кәсеп менән генә йәшәйҙәр икән?

- Ярай, кәләш, был юлы үҙем генә ҡайтайым. Юлдарға күҙ һалайым. Машина тәгәрмәсе ашалырлыҡ түгелме? Юл элеккесә булһа, самолет менән генә осорбоҙ. Ағайымдың балалары барыһы ла Өфөлә ти бит хәҙер. Тәүҙә үҙем генә ҡайтып, йәшәү-тороштарын байҡап киләйем әле, - тип, Морат юлға сыҡты.

Күстәнәскә кедр сәтләүектәре алды ("кулак" тип Себер яҡтарына ҡыуылған ҡартатаһы, әрбет сәтләүеге ҡотҡарҙы аслыҡтан, тип һөйләгәс, бөтөнөһөнөң дә ошо сәтләүекте тәмләп ҡарағыһы килгәйне), йорт-ҡураһын фотоға төшөрөп һалды. Йорто - уның ғорурлығы. Үҙ ҡулдары менән булдырҙы: олатаһынан отоп алғанса, бүрәнәләрҙең көньяҡҡа ҡараған яғын өйҙөң эс яғына, төньяҡҡа ҡарағанын - тыш яғына тура килтереп, ырып бураны үҙе күтәрҙе, кәсәк-тирәстәрен биҙәне, семәрләне. Тәүҙә ике ҡатлы тип уйлағайны, бер юлы өсәү итеп ҡуйҙы. Ағаһы менән еңгәһе килеп күргәс, иҫтәре китте. Ағаһы бүрәнә баштарынан ҡулсаларҙы ҡарап, ай-һай, ҡустым был хас олатайымса булған бит, мәңгелек итеп бурағанһың, тип маҡтаны. Төртмә телле еңгәһе генә: "Өсөгөҙ өс ҡатында ултырһағыҙ, телефон аша аралашырһығыҙ микән?" - тип шаяртып алды. Морат өйөн эс яҡлап та төшөрөп алды. Ни тиһәң дә, ҡала шарттары бит. Һыуы ла үткәрелгән, мебеле сит илдеке. Ихатаһында бынамын тигән мунса. Туғандары күрһендәр ағаһының донъяһын! Бүләккә үҙ ҡулдары менән һуҡҡан беләҙектәрен алды. Ә беләҙектәре матур ине. Ҡара алтын ялатылған көмөш һымаҡ. Шундай беләҙектәр менән байып киттеләр ҙә инде. Уныһы ла олатаһынан ҡалған оҫталыҡ. Ялтыратыуҙан ғына ҡурғаш көмөш була алмай, тиһәләр ҙә оҫта ҡулында була икән. Әлбиттә, ҡурғаш ялтыратып яһаманы беләҙектәрҙе, иҫке кер йыуыу машиналарының эсендәге "нержавейка"нан һуҡты. Олатаһынан отоп алған һөнәре буйынса ҡара алтын кеүек юлаҡ та ебәргәс, ҡара алтынлы көмөш беләҙектән айырып алғыһыҙ. Ҡатыны ла сауҙаға оҫта ла, әүәҫ тә булып сыҡты. Әлбиттә, Морат өсөн намыҫ аҡсанан ҡиммәтерәк. Олатаһы был төшөнсәне ныҡ һеңдергәйне. "Минең васыятым шул: ҡайһылай ғына байығып китһәгеҙ ҙә намыҫығыҙҙы аҡсаға алмаштырмағыҙ. Нәҫелең ауырыу булмаһын тиһәң, иң ҙур байлыҡ - таҙа намыҫ ҡалдыр мираҫҡа", ти торғайны мәрхүм ҡарт. Морат та беләҙектәрҙе "көмөш" тип алдаманы, дөрөҫөн әйтте, ә ҡатын-ҡыҙ барыбер матурлығына, семәрҙәренә ҡыҙығып һатып алды. Яратып, ҡыуанып кейҙеләр. Берећенән икенсеһе күрә барҙы, үҙҙәре теләгән биҙәк һалдырыуҙы һорап килә торҙолар. Олатаһының энә осондай ғына осло ҡасау менән беләҙеккә хыялдағы кеүек матур биҙәктәр һалғанын ҡарап ғәжәпкә ҡала торғайны Морат. Әле инде үҙе биҙәк һала башлаһа, хыял донъяһына сумып онотолоп китә. Аҙаҡ үҙ эшенә үҙе һоҡланып тора. Тик хәҙер Мораттың беләге лә һыҙлай, ҡулының көсө лә ҡалмай бара, шуға ҡатыны беләҙектәрҙе бик ҡәҙерләп кенә һаҡлай - тыуған көндәргә бүләккә генә тота. Әле лә, үҙең фатирға төшкән туғаныңа бүләккә, тип, ике генә беләҙек бирҙе. Артығын ысҡындырманы. Морат отолманы, ҡатынының һаранлығына ҡулайлашып алғайны, һәр береһенә алдан бүләк әҙерләп ҡуйғайны.

Моратты аэропорттан һылыуы Аҡсәскә менән кейәүе Аҡназар ҡаршы алды. Аҡсәскә бер туған ағаһының өлкән ҡыҙы. Йола буйынса ҡунаҡ-туғанды өлкәнләтә ҡабул итәләр. Хәҙер бер туғандарынан береһе лә ҡалманы. Ғаиләлә иң төпсөк бала, атаһы һуғыштан ҡайтҡас тыуған Морат ҡына иҫән. Ике туғандарынан иң өлкәне Аҡсәскә һылыуы менән Аҡназар кейәүе. Морат уларға бара.

Самолеттан сығыуын көтөп торған һылыуының еңгәһенә ныҡ оҡшағанын күреп аптырап китте Морат.

- Китсе, һылыу, шул тиклем дә еңгәйгә оҡшарһың икән. Ул бит тап һинең кеүек кенә ине.

- Һин дә, ҡайнаға, ҡайныма оҡшағанһың. Күргәс тә танының. Аҡсәскә бер үҙең барма, танымаҫһың, тигәйне. Таныр инем, - тип күреште Аҡназар ҙа беренсе тапҡыр күргән ҡайнағаһы менән.

Машиналары эргәһенә алып килгәс:

- Арғымаҡ үҙегеҙҙекеме? Һәйбәт! - тип һоҡланды Морат.

- Башҡорт арғымаҡһыҙ булмаҫ инде, ағай. Кейәүең өйләнгән саҡта уҡ, йәйәү йөрөтмәм, тип вәғәҙә иткәйне. Торҙо һүҙендә.

Аҡсәскә иренә йылмайып ҡарап алды. Аҡназар күңел үҫтерер был һүҙгә ирәйеп китте, баҫалҡы ғына йылмайҙы.

- Әлегә атлатып йөрөткән юҡ һылыуыңды, ҡайнаға. Тулылана башлаһа ла атлатмам, машина артынан йүгертермен генә, тип уйлайым, - тип мутлашып та алды Аҡназар.

- Нәҫелебеҙҙә ул хәтле һимеҙ кеше юҡ бит, ағай. Сама белеп йәшәй торған нәҫел ул Байрамғолдар, тип маҡтана торғайны әсәйем.

- Ай, һылыуҡайым, был хәтлем дә еңгәмә оҡшарһың да. Һағыныуҙы көсәйттең дә ебәрҙең. Күҙгә йәш алды хатта. Аптырамағыҙ инде миңә. - Тауышы ҡалтырабыраҡ сыҡты Мораттың. Ҡапылда йәш саҡтарына ҡайтҡандай тойолоп китте уға. Йән ирерлек был ирәбелектән күңеле тулды.

Иркен фатир, зауыҡ менән йыйыштырылған бүлмәләр, хатта еңгәһе килен булып төшкәндәге боронғо семәрле һандыҡ та һаҡланған. Ул һандыҡты Морат үҙе күтәрешеп алып ингәйне өйгә.

- Һин ҡалай изге күңелле ул, һылыу. Ҡомартҡының ҡәҙерен белеп тотаһың, - тип, һандыҡ семәрҙәрен һыйпап ҡуйҙы.

- Атайым менән әсәйемдең ҡарыуы ҡайтҡас, үҙемдә йәшәттем. Кинйәләтә ҡустым ҡарарға тейеш булһа ла, килен аспирантурала уҡып йөрөгәс, балалары ла бәләкәй булғас, миндә бағыулыраҡ та, тынысыраҡ та булыр тип, ебәрмәнем. Кейәүеңә лә рәхмәт, ҡайны менән ҡәйнәһенең ихлас ризалығын алды.

- Һәйбәт, һылыу, һәйбәт. Һеҙҙең ошолайтып бөтмөр генә донъя көтөүегеҙҙе күҙ алдына ла килтермәнем. Былай йәшәүегеҙҙе белгәндә еңгәңде лә алып ҡайтыр инем бергә.

Ашап алғас, Аҡназар ғәфү үтенеп, иртәрәк ҡайтырға вәғәҙә биреп эшкә китте. Моратҡа серем итергә тәҡдим итһәләр ҙә, баш тартты.

- Ҡайҙа инде, һылыу. Йоҡо осто. Һөйләшеп-һорашып ултырайым.

Әйтерһең, тыуған яҡтарға түгел, йәш саҡтарға ҡайтып төшкәнмен.

- Морат ағай, бөгөн Ғайсар ҡустымдарға барабыҙ. Килен кискә ҡунаҡҡа саҡырҙы. Өфөләге туғандарҙы тотош үҙебеҙгә йыябыҙ, Морат ағай бер юлы барыһын да күрһен, тинеләр.

- Ғаяздар ҙа Өфөлә ти ине.

- Улар ҙа Өфөлә. Ғаяз ҡустым хәҙер олоғара спорт комплексы һатып алды. Шунда бөтөн туғандарын эшкә алып бөттө. Ауылды бөтөргәс, тырым-тырағай таралышҡайныҡ, хәҙер тағы йыйылыштыҡ. Атайым, бер-берегеҙҙе ташламағыҙ, татыулыҡҡа бер ни етмәй, бергәрәк булығыҙ, терәк тә булырһығыҙ, аҙ ғүмер эсендә һағынышып та йәшәмәгеҙ, бауырҙаш туғандарҙы һағыныуҙан йөрәккә көс төшә, тигәйне. Өлкән кеше бушҡа әйтмәгәндер, васыятында торабыҙ, шөкөр.

- Кейәү ҡайҙа эшләй?

- Кейәүең дә үҙебеҙҙең яҡҡа тартҡан. Математик. Бергә уҡығайныҡ. Тик мине уҙып китте. Докторантура тамамлай.

- Ғайсар ҙа ғилем юлынан киттеме?

- Эйе. Математиканан бик көслө уҡытыусы уҡытты беҙҙе университетта. Үҙе лә көслө, һәләтле балаларҙы ла таба белә. Йыл һайын районда буйлап йөрөп йыйып ала. Беҙгә лә ул ярҙам итте. Мин әле уның менән бер кафедрала эшләйем.

- Һин дә университетта уҡытаһыңмы? Вәт әй. Мин армияға киткән саҡта бәләкәй генә инең. Апайым менән хәлегеҙҙе белергә барғанбыҙ ҙа ҡайтҡас, әсәйемә, еңгәмдең ята торған бәпесе лә бар, ултыра торғаны ла бар, шыуып ҡысҡыра торғаны ла бар, тип һөйләгәнмен. Шыуып ҡысҡыра торғаны һин инең.

- Ауылды һағынһаң, барып ҡайтырбыҙ, ағай. Кейәүең беҙҙең яҡтыҡы бит.

- Һеҙ эштә түгелме ни?

- Эштә булһаҡ ни. Йома китәбеҙ ҙә, ялға кире бороолорбоҙ. Күреп өлгөрәбеҙ. Мунса инеп тә өлгөрөрбөҙ әле. Ҡайнымдар, ҡоҙаның форсаты булһа, алып килегеҙ, тип саҡырҙылар.

- Нисек йома ҡайтһаҡ? Бер көндә етеп буламы ни?

- Өс сәғәтлек юл, ағай. Рулгә мин ултырһам ғына яйыраҡ барам.

- Ауылға тиклем асфальтмы?

- Асфальт һалынмаған, газ үткәрелмәгән ауыл ҡалманы ул, ағай, районыбыҙҙа. Утын яғыу бөттө, һәр береһенең мунсаһы ла бар, өйгә ванна ҡуйғандары ла байтаҡ. Халыҡ рәхәтләнде. Ҡайтһам, күҙем ҡыҙып, ҡыуанып киләм.

- Китсе, һылыу. Әкиәттер был.

- Әкиәт, ағай. Халыҡтың әкиәт итеп хыялланып һөйләгән тормошо ошо икән.

- Еңгәңде ултыртып машина менән ҡайтырға кәрәк булған. Тик һеҙҙе машина менән аптыратырлыҡ түгел. Үҙегеҙҙеке иң һуңғы марка. Киркоровтыҡы кеүек Хаммер менән генә ҡайтмағанда...

- Уға ла әллә ни иҫебеҙ китмәҫ ине, ағай. Анау тиклем оҙон лимузин нимәгә кәрәк булды икән, тип кенә аптырамаһаҡ...

✓ Беҙҙең арала һаулыҡҡа йәлсемәй йәшәүселәрҙең байтаҡ булыуын үҙем ошо хәлгә тарығас ҡына белдем. Белмәҫлек тә шул - улар итәғәтле, инсафлы кешеләр.

- Еңгәм кеүек әсе теллеһең икән, һылыу.

- Әсәйем әсе телле түгел, тура һүҙле булды. "Кәкре уҡ тура осмай. Сәпкә тейҙергең килһә, уҡтың тураһын ат", ти торғайны кейәүенә. Әле лә әсәйем теләнә эләкһәң, улай тип кенә ҡуймаҫ ине. Ҡәйнеш, нәфсең шулай сосолоп киттеме? Ҡушавтобус һымаҡ оҙон машинаға тейәлеп ҡайтмаһаң, тиер ине. Самаһыҙыраҡ эшләһәң, нәфсегеҙ сосолоп, үтә артығына ынтылмағыҙ, сама белегеҙ, тип тыя торғайны.

- Былайтып йәшәүегеҙ ҡыуаныс инде, һылыу. Фатирығыҙ ҙа һәйбәт. Һинең өсөн ҡыуанып ултырам. Ғайсарҙың да үҙ фатирымы?

- Эйе. Беҙ элегерәк өлгөрҙөк. Ә бәләкәй һеңлебеҙгә күмәкләшеп һатып алып бирҙек. Ғаяҙ үҙе теҙөттө. Ҡаланан ситтәрәк йәшәй.

- Зилә лә Өфөләме ни?

- Эйе. Ул да математик, әле мәктәптә уҡыта.

- Һеҙ шулай барығыҙ ҙа математик булып бөттөгөҙмө ни?

-Уҡытыусыбыҙ, Байрамғоловтар математикаға зирәк. Зиһендәре яҡты, тип, гел шул факультетка өгөтләй. Яңылышмай. Арыу уҡыныҡ, маҡталып эшләйбеҙ.

- Уҡытыусы апайығыҙ ҙа үҙебеҙҙең яҡтыҡымы?

- Эйе. Туған һымаҡ яҡын. Шул тиклем дә һәйбәт кеше булыр икән. Уға кешегә яҡшылыҡ эшләү яҡшылыҡ күреүҙән артығыраҡ шикелле. Бөтәнөбеҙ ҙә күҙ терәп уға килдек.

- Хәҙер бушлай бер нәмә лә эшләнмәй. Ҡулды ҡул йыуа, ике ҡул битте йыуа. Бушҡа ғына эшләнмәйҙер бит былдай яҡшылыҡ?

- Бушлай түгел, әлбиттә. Беҙгә үҙ шартын ҡуя ул: һәр берегеҙ берәүһе һәләтле бала табып килтерегеҙ, ти.

- Шулай ғынамы?.. - Морат һылыуына, шаяртмаймы был, тигәндәй, аптырабыраҡ ҡарап ҡуйҙы. Әммә Аҡсәсәктең йөҙө етди ине.

- Эйе. Район һайын үткәрелгән олимпиадаларҙа булып, һәләтле балалар эҙләп алып киләм мин дә.

- Олимпиада тигәндәй... Мин дә көслө инем теүәл фәндәрҙән. Олимпиадала ла ҡатнаша торғайным. Армиянан һуң уҡырға инергә лә уйлағайным хатта...

- Ни эшләп унда тороп ҡалдың һуң?

- Еңгәң осраны ла...

-Үпкәләмә, ағай. Әсәйем һеҙгә барып ҡайтҡас, ҡайҙан табалар шундай ҡуштан бисәләрҙе. Ялпылдап бер алдына, бер артына сыға. Теле менән әүрәтеп алдаштырып тота. Юғиһә, Себер сәтләүегенә алданып, бер балаға ғына ҡарап йәшәмәҫ ине ҡарағайҙай ҡәйнешем. Һөйләгәне әйбер, байлыҡ, ти. Аҡһаҡ таяғын һөйләгәндә, һаран аҡса һөйләр, тигәндәй, башҡа нәмә тураһында сер бүлешеп тә булманы. Нисек килеп еттегеҙ, тигән юҡ, ҡайным менән ҡәйнәм ни хәлдә, тигән юҡ, уйында аҡса ғына. Ҡаты ағасты ла йомшаҡ ҡорт ашай шул - теле-телгә йокмай, әйтәгүр, ике һүҙенең берендә, Морат бәгерем, йәнейем, тип тора үҙе, шул ҡалыуҙан ҡалғандыр инде ят ерҙәрҙә, тип, күңеле төшөп ҡайтҡайны әсәйем.

- Яҙмыштыр инде, һылыу. Хәҙер үкенеүҙең дә фәтеүәһе юҡ. Сырмалсыҡ һымаҡ ҡыҙҙар була, һылыу. Уралып алһалар, нисек ысҡынырға ла белмәйһең, - тине лә, артығыраҡ әйтеп ебәреүенән уңайһыҙланып, шып туҡтаны. Был уйын бер ваҡытта ла ҡысҡырып әйткәне юҡ ине. Әллә ни ҙә бер генә үҙен армияға оҙатып ҡалған ҡыҙы күҙ алдына килеп, йөрәген ниҙер семетеп-семетеп алғандай булған саҡта ғына ҡатынын шул ҡыҙ сағыштырып ҡарай ине. Оҙатырға килгәйне вокзалға. Буфетка инеп сәй эсерлек форсат таптылар ҙа икәүләшеп йүгерҙеләр. Өҫтөндә зәңгәр тәрткөлә аҡ күлдәк. Ике толомон үреп төшөргән. Етәкләшеп йүгереп барғанда, толомо сайҡалып китеп, Мораттың бәгеренә бәрелгәйне, ҡып-ҡыҙыл булып оялып киткән булды... Ошо мәл иҫенә төшһә, эстән генә сырмалсыҡ тураһында уйлап ала ине. Тик бер кемгә лә ләм-мим әйткәне булманы. Ә бында һылыуына серен систе лә ҡуйҙы. Әллә еңгәһе кеүек күрҙе, әллә һағынышы күңелен нескәртеп ебәрҙе.

- Ауылда йәшәү бигерәк ауыр булды бит, һылыу. Үҙең беләһең. Балтырған ашынан да ялҡып кителгәйне.

- Ә хәҙер күмәкләшеп йыйылышабыҙ ҙа йылына өс тапҡыр танһыҡҡа балтырған ашы ашап, ауылды, әләсәйемдәрҙе иҫкә төшөреп алабыҙ.

- Туғандар бер табын, бер ҡор булаһығыҙ ҙа ҡуяһығыҙҙыр инде.

- Эйе, шөкөр, үҙебеҙ бер табын. Туғандар араһына шул уҡытыусы апайыбыҙҙы ғына алабыҙ ҙа. Бөгөн ағайымдарҙа ла булыр әле.

- Яйы тура килгәндә, берәй бүләк тотоп барайым әле ул уҡытыусы апайығыҙға. Һеҙгә шул тиклем ныҡ ярҙам иткәне өсөн. Өфө һынлы Өфөгә кемгә күҙ терәп килер инегеҙ?

- Эйе шул, ағай. Берәү башлап юл ярмаһа, ҡайҙа барып төртөләһең.

- Ире менән киләме?

- Яңғыҙ ул. Фәнгә бирелгәнгәме, әллә үҙен кешеләргә ярҙам итеүгә арнағанғамы - яңғыҙы ғына йәшәй. Беҙгә һыйына. Беҙ ҙә уны бер ҡунаҡтан да ҡалдырмайбыҙ.

- Улай ҙа булғас, һылыу, күңел өсөн дә, рәхмәт йөҙөнән дә берәй бүләк алайым уға.

- Әлләсе, нимә алырһың икән? Иң яратканы - китаптар инде. Тик китапты кеше үҙе һайлап ала.

- Ә биҙәнеү әйберҙәренән нимә ярата? Алтынмы, көмөшмө? Башҡорт ҡатын-ҡыҙҙары көмөштө яҡыныраҡ күрә торған.

- Алтын да, көмөш тә ҡыҙыҡтырмай шикелле уны. Мин белә-белгәндән нимәләр тағып йөрөгәнен хәтерләмәйем. Әйткәндәй, ҡулдан һуғылған беләҙеге бар. Ҡара алтын ялатылған көмөш беләҙек. Шул тиклем матур итеп һуғылған. Әллә ниндәй семәрле-селтәрле хыяли биҙәктәр сүкелгән. Шуны бер һалмай кейә. Әсәһенән ҡалған ҡомарткымы ул, берәй иҫтәлекле бүләкме...

Аҡсәскә сәй яһай-яһай уҡытыусыһы тураһында һөйләнә лә һөйләнә. Олоғайып барһа ла, сәсенә әллә ни сал ҡунмаған, буй-һыны ла һомғол һаҡланған Морат ҡаршыһындағы көҙгөгә күҙ ташлай-ташлай сәй эскән еренән ҡапыл ултырған урынында һеңеп-шиңеп киткәндәй булды. Ул Аҡсәскәне тыңлаған кеүек булһа ла, бер ни ҙә ишетмәй ине инде.

Армияға Өфөнән оҙатҡан саҡта Гөлъямалының ҡулына үҙе һуҡкан ысын көмөш беләҙек кейҙергәйне бит ул.

- Һин ҡайтканда, мин өсөнсө курсҡа ғына киләм. Бергәләшеп уҡырбыҙ. Мин һинә әҙерләнергә ярҙам итермен, - тигәйне. Район үҙегендә математиканан олимпиадала ҡатнашкан саҡта таныштыҡайнылар. Олатаһынан өйрәнеп, иң тәү үҙе һуккан көмөш беләҙекте Гөлъямалдың беләгенә кейҙереп:

- Беләгеңдән һалма. Мин ҡайтканды көт, - тигәйне...

Эй, ғүмер... Мораттың башы әйләнеп киткәндәй булды, күҙҙәренә тағы йәш төйөлдө.

- Ағай, арып киттең, ахыры. Ял итеп ал.

- Ярай, һылыу. Рәхмәт.

- Төпкө бүлмәлә урын әҙерләнек. Айбулат менән Йәнбулаттың бүлмәһе ул. Иркен. Рәхәтләнеп ял ит. Улар лоджийҙа йоҡлай.

-Әйберҙәремде бүлмәгә индерәйемме, һылыу?

- Эйе, эйе, ағай. Урынлаш. Үҙ өйөңдәге кеүек бул. Ҡунаҡҡа барғанға тиклем ял итеп ал. Алыҫ юл ҡакшата инде ул.

Морат аулаҡ бүлмәлә ҡалғас, сумаҙанынан беләҙектәрен, өйө төшөрөлгән фотоларҙы алып, айырым төрөп, төпкәрәк һалып ҡуйҙы. Ҡасандыр үҙе һуккан ысын ҡара алтынлы көмөш беләҙеген күҙ алдына килтергәс, әле алып ҡайткан бүләктәре төҫһеҙләнеп ҡалғандай, мәғәнәһеҙ нәмәләр кеүек тойолдо уға.

Ҡара алтынлы көмөш беләҙек... Нисә йылдар буйы беләгенән һалмай йөрөтһөн әле...

ҺАБАҠТАР

ЯБАЙ КЕШЕНЕҢ... ҠАТМАРЛЫ ФЕКЕРҘӘРЕ

Хәсрәт тураһында

Оло юлда тормош. Ә мин -
Юл ситендә үҫкән әрем.
Үҙәгемдә өҙә гәме
Олой-илай үткәндәрҙең.

Оло юлдың бысраҡ, саңы,
Таш, ҡомдары сәсрәй миңә.
Үткән мәлдең шауҡымдары
Тамырҙарым аша һеңә.

Алһыу сәскә хуш еҫтәрен
Татыр инем мин дә яҙҙан,
Тормош әсе-сәсәләрен
Татыуҙары миңә яҙған.

Булһа ине был тормоштоң
Таҡыр шыма таш юлдары.
Бушҡа әрәм булмаҫ ине
Әҙәмдәрҙең аҫылдары.

Оло юлда тормош. Ә мин -
Юл ситендә үҫкән әрем.
Әсе тәмен биреп миңә
Һеңә саңы үткәндәрҙең.

Был тормошта яҡты уй-хистәр кисереп, донъяның камиллығына, кешеләрҙең изгелегенә һоҡланып, идиллия һиллегендә иҙерәп кенә йәшәргә кәрәк ине лә. Тәтемәй әҙәм балаһына ундай бәхет. "Ғүмер буйы бәхетле булам тиһәң - имен-һау бул!" тиҙәр. Дөрөҫ. Ләкин был тормоштоң яҙылмаған ҡағиҙәләре бар. Үҙ йүнендә хәстәрләү түгел, ә куберәгән йәнендә яҡларға, йәшәү һәләтең, йәшәргә хаҡың бар икәнде үҙеңә генә түгел, башҡаларға ла иҫбатларға тура килә. Бәлки, уныһы ҡатмарлыраҡтыр ҙа әле. Әгәр үҙеңдә башҡаларҙан һауыраҡ, һәләтлерәк итеп күрһәтә һәм лайыҡлы тота белмәһәң, хәлең харап: һине һанға ла һуҡмаясаҡтар.

Кешене ауырығанында ғына йәлләү бар. Ауырыу эргәһендә нимә ашатырға, нимә эшләргә, тип, өлтөрәп йүгереп йөрөйҙәр. Ләкин яҡындарыңдың хәстәре оҙаҡҡа бармай. Баҡтиһәң, туғандарының бөтә бәлә-ҡазалары, тормошҡа ашмаған хыялдары ул тыуҙырған мәшәҡәттәр арҡаһында килеп сыға икән. Был хаҡта хатта ауырыуҙың күҙенә тура ҡарап әйтеүҙән дә тыйылмағандар була...

Ошоға тиклем үҙ хәлен ҡулына алып, үҙ йүнен үҙе күрерлек дәрәжәгә етеп өлгөрмәгән кеше өҫтәмә ауыр кисерештәргә дусар була. Яҡындарынан йыш ҡыйырһытылыу тән ауырыуын кисереүҙән дә ауыр хәсрәткә әүерелә, яңы күңел, йөрәк һыҙланыуҙары тыуҙыра. Физик хәле уны көн һайын аҡланырға мәжбүр итә. Етмәһә, һәр бер эшкинмәгәне лә уны үҙенә бурыслы итеп күрһәткеһе килә, уға, һин минең көнләһең, минән көсһеҙһең, тип өҫтөнләгән һүҙҙәре, мөнәсәбәте менән һиҙҙерә. Был иң түбән, иң холоҡһоҙ кешенең кәсебе, әммә донъяла шулай. Был - факт! Ауырыу яҡындарының бөтә бәләләрендә уны ғәйепле һанаған нахаҡ йәберләүҙәренә түҙергә теләмәй, үҙ-үҙенән тотолоу юлдары эҙләй башлай.

Ә инде был мәлгә үҙ йүнен үҙе күреп, хәстәрләп йәшәргә ынтылған кеше башҡаларҙың ярҙамынан, артыҡ иғтибарынан баш тарта, мәшәҡәт тыуҙырмаҫҡа тырыша. Кәрәге булһа ла, йыш мөрәжәғәт итмәҫкә, яҡындарын бимазаламаҫҡа мөмкинселектәр эҙләй, күп нәмәне үҙе эшләргә өйрәнә. Артыҡ хәстәрләүҙе күрһә, хатта асыулана, тыя. Әлбиттә, ул үҙенең мәнфәғәттәрен сикләй, үҙе зыян күрә, үҙен күп уңайлыҡтар, рәхәтлектәрҙән мәхрүм итә. Шуныһы булмай! Ләкин уның хаҡы ла һәйбәт: кеше көнлөктән, сараһыҙ "әсирлектән" ҡотолоу, самалы ғына булһа ла, барыбер хаҡ һораясаҡ. Бурысыңды түләүеңде көтәсәк, улай түгел, тип ант итһә лә. Бирәсәге арткан һайын, сырхау үҙен ныҡыраҡ ғәйепле тип иҫәпләйәсәк. Был процестың сиге юҡ. Бер нәмә лә, бер ҡасан да бирә алмаһаң? Үкенесле, ләкин - факт. Бына ошонда башлана ла инде шәхес, ғаилә трагедиялары. Кеше үҙенең хәлен ни тиклем иртәрәк һәм дөрөҫ баһалай, ни тиклем тиҙерәк үҙ хәлен ҡулына ала, уның киләсәк тормошо шуға бәйле.

Кешегә кешелекле була белмәһәләр ҙә, һөрән һалып йөрөүселәр етерлек. Бәғзе берәүҙәр эт хоҡуҡтарын яҡлай, берәүҙәр бесәй аҫырар өсөн хәйер йыя, берәүҙәр таракан үрсетә...

Беҙҙең арала һаулыҡҡа йәлсемәй йәшәүселәрҙең байтаҡ булыуын үҙем ошо хәлгә тарығас ҡына белдем. Белмәҫлек тә шул - улар итәғәтле, инсафлы кешеләр. Үҙҙәренең бәләһенән һау кешеләрҙе аяр өсөн йәмғиәткә бер ниндәй дәғүәһеҙ, талапһыҙ йәшәйҙәр. Көндәлек намаҙ кеүек, йәненә, тәненә күнегеүҙәр яһап, йәшәү һәләттәрен тергеҙә, үҙен йәшәргә күндерә. Һәр көнгә яңы йәшәй башлаған кеүек ярҡлаша. Ауырыуҙы элек Алла бәндәһе, тигәндәр. Хоҙай Тәғәлә, башҡаларға фәһем, ғибрәт өсөн, үҙенең иң ауыр һынауҙарын иң яраткан бәндәһенә бирә. Алла бәндәләренең хәлен аңлап, түҙеп, ярҙам итмәгәндә лә, исмаһам, күңелдәренә төкөрмәй йәшәргә өйрәнһәк ине. Һау кешеләр өсөн өйрәнмәҫлек, үтәлмәҫлек кимәлдә ҡатмарлы түгел бит.

Йылы һүҙ - йән аҙығы, тиҙәр. Яҡындарыңа, таныштарыңа әйтер йылы һүҙҙәреңде күңелеңдә ҡалдырыуҙың бер тинлек тә сауабы юҡ. Уларҙы йәлләмәй таратып, кешене лә, үҙеңде лә ҡыуандырырға кәрәк.

Ауырыуҙың хәлен ауырыу белә, тиһәк тә, күрмәмеш-белмәмеш булыуҙы артығыраҡ күрәбеҙ. Йәнәһе, йырып сыҡҡыһыҙ эшебеҙ күп. Киң мәғлүмәт саралары төрлө ауырыуҙарҙы йәлеп итеп үткәргән ҡайһы бер күңел асыу тамашалары хәҙер көндәлек "ҡыҙыҡ" шоуҙарға әйләнеп бара. Йән, тән ғазаптары кисергән кешегә уларҙа ҡатнашыу түгел, ауырыуы тураһында һөйләүе үҙе ғәрлек. Ауырыуҙың тураһында һөйләп, ғәләмәт яҡшы шифалар тәҡдим итеп, сирлене күҙ алдында "дауалаған" булып, һау кешенең дә күңеленә шом һалалар. Күрәләтә аҫтыртын йоғонто яһап, кеше аңын ағыулап, үҙҙәренең мәкерле ниәттәрен тормошҡа ашыралар. Теләһәң-теләмәһәң дә, йәнгә шул ауырыуҙың орлоғо һалына һәм кешене ауырыуға һабыштыра. Бөгөн күптәр ошо шом аҫтында йәшәй. Дөрөҫөн әйткәндә, был - беҙҙең вайымһыҙлыҡ арҡаһында кеше йәненә ҡарата законлаштырылған диверсия!

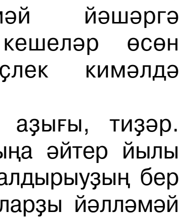

Йәмғиәт аңы юғары үҫеш кисерә, тиһәк тә, күрәһең, сырхау-зәғифтәргә мөнәсәбәтебеҙ тәүтормош осоронан бер иле лә үҙгәрмәгән...

Урал МОСТАФИН.

✓ *Картуф баҡсаһына көҙҙән үк ужым арышы сәсеү яҡшы. Был бик һәйбәт йәшел ашлама буласаҡ. Арыш тамырҙары ерҙе йомшарта, уның структураһын яҡшырта, ҡороҡостарҙы һирәгәйтә.*

ИНТЕРНЕТ СЕЛТӘРЕНӘН

КҮРҺӘТЕГЕҘ ӘЛЕ ИЛДЕ, йәки Рәсәй тураһында ни беләбеҙ?

Демография

► Рәсәйҙә теркәлгән йәш ғаиләләрҙең яртыһы тиерлек тәүге йылда уҡ тарҡала. ЗАГС хеҙмәткәрҙәре билдәләүенсә, өйләнеү модаға ингән, ләкин шул уҡ мәлдә айырылышыу ҙа модала бөгөн. Йәш ғаиләләрҙең 30 проценты өйләнеүе менән кәнәғәт түгел, етмәһә, 40 проценты беренсе йылда уҡ айырылышыу яғында.

Илгә легаль рәүештә сит илдән 3 миллион кеше килгән. Әйткәндәй, күпселеге элекке СССР илдәренән. Рәсәй территорияһында 12-нән алып 14 миллионға тиклем сит ил вәкилдәре йәшәй, уларҙың яҡынса 9 миллионы йәшерен йәшәй. Шул уҡ мәлдә статистика мәғлүмәттәренә ярашлы, Рәсәй граждандарының 6 миллионы эш таба алмай, ә 4 миллионы асарбаҡ хәлендә көн итә.

►Тышҡы эштәр министрлығы белдереүенсә, һуңғы 35 йылда Рәсәйҙән 35 миллион кеше күсенеп киткән. Йыл һайын төрлө программалар сиктәрендә АҠШ-ҡа 56 мең, Израилға 17 мең кеше күсенә, Австралияға 12 мең квота алына, Германияны 9 мең рәсәйле үҙ итә, Канадаға 7 500 инсан "шыла" һәм шулай уҡ 5 800 кеше сит ил граждандары менән ғаилә ҡороп, сит илгә юллана. Дөйөм алғанда, йылына иң белемле, эшлекле һәм әүҙем 107 000 кеше Рәсәйҙе ҡалдырып китә. Былар тик рәсми теркәлгән һандар ғына. Ә теркәлмәгәндәре?..

Рәсәйҙәрҙең 8 миллионында ғына сит ил паспорты бар.

Енәйәтселек

►Генпрокуратура мәғлүмәттәренә ярашлы, реаль енәйәтселек теркәлгәндәренә ҡарағанда 3 тапҡырға күберәк. 2004 йылда 1 000 246 енәйәт, шул иҫәптән 5635 кеше үлтереү осраҡтары асыҡланмаған. Эске эштәр министрлығы статистикаһына ярашлы, йыл һайын криминаль сәбәптәр арҡаһында 150 000 кеше вафат була. Былтыр 184 000 юл-транспорт фажиғәһе теркәлгән, яҡынса 35 000 кеше үлгән, йәрәхәт алыусылар һаны 215 меңгә еткән. Ҡайғылы күрһәткестәр йыл һайын 16 процентҡа арта. Бөгөнгө статистикаға ярашлы, водителдәрҙең 1 проценты руль артында иҫерек килеш йөрөй, фәҡәт тап ошо 1 процент юлдағы бар фажиғәләрҙең 24 процентын һәм юлдағы үлемдәрҙең 56 процентын булдыра. Ғәҙәттән тыш хәлдәр министрлығы белдереүенсә, йылына яҡынса 300 мең янғын осрағы теркәлә, янғын ваҡытында 20 мең кеше вафат булла, 12 мең тирәһе йәрәхәт ала. Көн һайын уртаса 17,2 миллион һумлыҡ зыян күрелә.

►Йыл һайын яҡынса 40 000 кеше хәмерҙән ағыуланып үлә. Рәсәй донъяла ауыш ниәт менән кеше үлтереү буйынса БЕРЕНСЕ урында тора. 2005 йылда 20 мең кеше хәбәрһеҙ юғалһа, 40 мең кешенең танырлыҡ хәлдә булмаған мәйете табылған. 2006 йылда 140 мең криминаль үлем осрағы теркәлгән.

Хөкөмгә тарттырылыусылар һаны буйынса Рәсәй АҠШ-тан ҡала донъяла икенсе урында тора: 100 мең кешенең 605-е төрмәлә ултыра. Беҙҙән һуң Ҡазағстан менән Белоруссия килә.

►Коррупция буйынса Рәсәй күптәнән Африка илдәрен ҡыуып, уҙып китте. Коррупция кимәле ил иҡтисады үҫешенән күпкә алда бара. 1993 йылдан алып 2003 йылға тиклем Рәсәйҙән 150 млрд. доллар аҡса сит илгә алып сығылған. Фаразлауҙарынса, быйыл илдән 17 миллиард доллар аҡса алып сығыласаҡ.

Рәсәйҙә 1 000 кеше "абруйлы енәйәтсе" исемен йөрөтә, шулай уҡ 200 кеше үҙҙәрен "закондағы бур"ҙар рәтенә индерә. Иң күп "законлы бурҙар" Мәскәүҙә, Питерҙа, Мәскәү һәм Санкт-Петербург, Краснодар, Ставрополь өлкәләрендә йәшәй.

Эске эштәр министрлығы мәғлүмәттәренә ярашлы, 2004 йылда сит ил вәкилдәре тарафынан 41 меңдән күберәк енәйәт ҡылынған.

БАҠСА

ОРЛОҠТАРЫҢ ЙҮНЛЕМЕ?

Орлоҡ һатып алыу. Орлоҡто ышаныслы фирмаларҙан алыу һәйбәт. Ҡаптың тышында ҡулланыу ваҡыты күрһәтелгәнме, пакет киренән йәбештерелмәгәнме - барыһын да тикшер. Сифатлы орлоҡ етештереү - бик ҡатмарлы процесс. Йыш осраҡта импорт орлоҡтар насар үҫә, сәсер алдынан уны яҡшылап өйрән.

Сорт һәм гибрид айырмалыҡтары. Нимә алыуығыҙҙы мотлаҡ асыҡлағыҙ: сорт менән гибридты бутарға ярамай. Айырма иҫ киткес. Сорт - һайлап алыу һөҙөмтәһе. Уның бөтә гендары ла бер үк - балалары ике тамсы һыу кеүек ата-әсәһенә оҡшаған. Күп осраҡта сорт айырым климатҡа лап итә. Ата-әсәһенән мулыраҡ уңыш бирергә мөмкин. Ләкин ул орлоҡ бирмәй. Гибрид орлоғон бары тик ябыҡ теплицаларҙа, ике кәрәкле сортты ултыртып, уларҙы яһалма һеркәләндереп кенә алырға була. Шуға ла улар бик ҡиммәт, әммә хаҡына торошло. Ҡап тышына гибрид F1 тип һәм урынға ҡулайлашҡан була. Үҙ төрөндәге һеркәләр менән аталанған сорт шундай уҡ орлоҡ бирә, башҡа төр ҡушылһа - үҙгәрә. Шуға ла сорттарҙы таҙа шарттарҙа махсус аталандыралар. Бындай орлоҡтар элита тип атала. Сорттан орлоҡ алалар.

Гибрид - ҡушылыу һөҙөмтәһе. Үҫтергәндә ул ныҡ тәрбиәләүҙе талап итә. Ата-әсәһенән мулыраҡ уңыш бирергә мөмкин. билдәләнә. Был иһә беренсе быуын гибриды тигәнде аңлата. Орлоҡтарҙы Европанан килтерә башлағас, гибридтар айырыуса күбәйҙе. Әгәр түтәлдәр яҡшы эшкәртелгән икән, гибрид орлоҡтарын да, сорт орлоҡтарын да сәсеү хәйерле. Беҙҙәге үҙгәреүсән климатта гибридтың тулыһынса үҫешә алмауы ихтимал.

Емештең ниндәй булыуы орлоҡтарҙың һаҡланыу ваҡытынан тора. Ҡырыҫ шарттарҙа үҫемлек бөтә көсөн орлоҡ ҡалдырыуға сарыф итә башлай.

ТУПРАҠТЫ ХӘСТӘРЛӘ

Ерҙе уңдырышлы итеү өсөн бер-нисә кәңәш:

● Тупраҡты 5 сантиметрҙан да тәрәнерәк йомшартырға ярамай. Ерҙең тәбиғи структураһын боҙмайынса, серетмә ҡатламын ғына йомшартырға кәрәк.

●Һауа торошоноң ҡырҡа үҙгәрештәре йоғонтоһонан һаҡлау өсөн тупраҡ өҫтөн органик ашламалар йәки материал менән ҡапларға кәрәк. Был иһә тупраҡты кибеүҙән һәм боҙолоуҙан һаҡлай.

● Тупраҡты туйындыр - ул тағы ла мулыраҡ уңыш бирер. Серей торған бөтә нәмәләрҙе лә тиреҫкә әйләндереү файҙалы булыр. Серетмәне селәүсендәр эшмәкәрлегенә ҡалдыр, улар уны тупраҡ эсенә үҙҙәре ташыясаҡ. Компосты түтәл өҫтөндә булдырыу яҡшы.

● Тупраҡты бер ҡасан да үҫемлектәрһеҙ ҡалдырма. Буш ерҙәргә лә нимә булһа ла сәсергә кәрәк.

● Ғилми рекомендацияларға ғына ышанып, тәбиғи структураны боҙоуҙан һаҡланығыҙ.

ҺУТҠА ТУЛЫШТЫ ҠАЙЫН

Ҡайындар март айында уҡ һутҡа тулыша башлай, апрелдә иһә, улар ағыҙып алырға әҙер була. Әммә ағасты яралап, әрәм итмәҫ өсөн был эштә һаҡ ҡыланырға кәрәк. Һут ҡабыҡ менән үҙағас араһындағы ҡабыҡ тамыры аша аға. Шуға ла ҡабыкты артыҡ тәрән тишергә ярамай. Һәм ул ағастың мотлаҡ көньяғында эшләнергә тейеш. Һут ағып сығыу менән киҫелгән урынға торба ҡуялар. Шуның буйлап һут һауытҡа тула. Ағыҙып бөткәс, теләһә ниндәй бәжәктәр инмәһен өсөн киҫелгән тамырҙы марля менән ҡапларға, йә майлы буяу, баҡса ыҫмалаһы менән буярға, йә тишеккә ағас бөкө тығып ҡуйырға кәрәк.

Ҡайын һуты составында 2 процентҡа ҡәҙәр шәкәр, органик кислоталар һәм калий, кальций, тимер тоҙҙары бар. Ул организмда матдәләр алмашыныуын ғына тәьмин итеп ҡалмай, һөйәк һәм үт ҡыуҙырыусы, йүтәлдә бөтәрөүсе сара булараҡ та ҡулланыла. Шулай уҡ бабаһырҙан дауалай, һөйәк юлын ҡомдан таҙарта, ҡысынма менән ауырығанда ярҙам итә. Көн һайын битте ҡайын һыуы менән йыуып, һипкелдәрҙән һәм таптарҙан ҡотолорға була. Шуға ла шифалы ҡайын һыуы төрлө парфюмерия әйберҙәрен етештереүҙә киң ҡулланыла. Шулай ҙа һут оҙаҡ һаҡланмай, ике-өс көн эсендә эсеп ҡалырға кәрәк.

КАРТУФЫҢ УҢҺЫН, ТИҺӘҢ...

Картуф баҡсаһына көҙҙән үк ужым арышы сәсеү яҡшы. Был бик һәйбәт йәшел ашлама буласаҡ. Арыш тамырҙары ерҙе йомшарта, уның структураһын яҡшырта, ҡороҡостарҙы һирәгәйтә.

Тауыҡ йомортҡаһы ҙурлығындағы орлоҡ картуфтарын августа уҡ ҙур булмаған өйөмдәр менән соҡорға күмеп ҡалдырыусылар отаҫаҡ ҡына.

Март айында шыттырырға сығарып йәйгән бүлбеләргә апрелдә әҙләп кенә һыу һирпеп алырға. Был сәсеү ваҡытына картуфтарҙа ҡалын йәшел шытымдар һәм бәләкәс тамырсалар үҫеп сығыуға булышлыҡ итәсәк.

Сәскән саҡта һәр ҡаҙылған төпкә берәр ус көл һәм ашлама һалырға. Бураҙналарҙы күмеп, түтәлдәр өҫтөн тигеҙләгәндән һуң, полиэтилен менән ҡаплап ҡуйырға кәрәк. Һауа торошо һалҡын булған осраҡта ла шыптыр тупраҡтың йылылығын һаҡлай. Шуға ла ике-өс аҙнанан, йәм-йәшел булып, ер өҫтөнә шытымдар морон төртөп тә сыға. Бынан һуң шыптырҙы алып, һабаҡтарҙы башына тиклем күмеп ҡуйырға кәрәк. Көндәр тағы ла һыуыта ҡалһа, шыптырҙы ҡабат ябып тороу файҙаға ғына булыр - йылы тупраҡта бүлбеләр тиҙерәк үҫешә.

ТАБИП ЯҘМАЛАРЫ

Автоматизм

Был ваҡиғаны хәтерләүселәр хәҙер бик һирәк, сөнки уға 45 йыллап ваҡыт үтеп киткән. Алкоголдең организм өсөн зарарлы икәнен белә тороп та, ҡайһы берҙә уны табиптар ҙа ҡапҡылап ҡуя шул.

Кистән ярайһы ныҡ ҡына һыйланған район хирургы Мәжит Насибуллин иртән палаталар буйлап обход яһай. Үҙен оҙатып йөрөүсе шәфҡәт туташы Әклимәнән палаталағы яңы сирле тураһында белешә:

- Быныһы кем тағы, кисә юҡ ине бит?

- Мәжит Нәжипович, уны бөгөсә төндә Бабахан ауылынан килтергәйеләр. Һеҙҙе өйөгөҙҙән саҡыртып алдыҡ. Үҙегеҙ аппендицитҡа кисектергеһеҙ операция яһанығыҙ, онотторҙмы ни?

Хирург һүҙһеҙ ҡалды. Һуғыш ваҡытында яраланған осоусыларҙың ярым һушһыҙ көйөнә самолеттарын аэродромға алып ҡайтып ултырта алғандары, ҡайһы берҙә дөм иҫерек водителдәрҙең машиналарында гаражға нисек ҡайтып инеүҙәре, ләкин был хаҡта иҫләмәүҙәре тураһында һөйләгәндәрен ишеткәне бар уның. Бындай саҡта бик оҫта осоусыларҙы, водителдәрҙе улар организмындағы инстинктив автоматизм ҡоткара икәнен дә белә. Ошондай хәлдең тормошта ысынлап та булғанлығына, хәҙер килеп, ул үҙ миҫалында ышанды. Шефының ни өсөн бер нисә минутҡа һүҙһеҙ ҡатып ҡалғанын аңламаған Әклимә, уның "телгә килгәс" әйткән һүҙҙәрен ишетеп, тағы ла нығыраҡ аптыраны.

- Хет үлтер, бер ни ҙә хәтерләмәйем, Әклимә. Кистән дә, төндә лә өйҙән сыҡмаған кеүек инем. Вәт әй, була икән ундай хәлдәр. Был бит автоматизм, автоматизм, автоматизм!.. - тип мығырҙанды Мәжит Нәжипович.

"Белемһеҙ" табибә

Был ваҡиға бынан бик күп йылдар элек, совет дәүерендә булды. Ауыл фельдшеры Асия Фазлетдинова өҙлөкһөҙ дауаланырға ятарыусы Гөлбикә апайҙы район дауаханаһына терапевка консультацияға ебәрергә ҡарар итте.

- Гөлбикә апай, район дауаханаһында хәҙер өсөнсө йыл инде бик һәйбәт, ауырыуҙарға үтә иғтибарлы, ихтирамлы

✓ *"Йәшелдәр" Ерҙең йылыныуында кешене ғәйепләй. Фән иһә әлегә был һорауға дөрөҫ кенә яуап бирә алмай. Бәлки, бирә алһа ла, күптәрҙең күҙен асырға теләмәү сәбәпле, фактарҙы йәшерәләр.*

ӘСТӘҒӘФИРУЛЛА!

Ҡош киҙеүе,

йәки беҙҙең заман мифтары һәм легендалары

Сирҙәрҙең төрлөһө була. Мәҫәлән, ялған ауырға ҡалыу кеүек. Хатта ижтимағи-психик сирҙәр ҙә осрай. Әгәр ҙә республика, ил, донъя кимәлендә барған ҡайһы бер хәлваҡиғаларға иғтибар итһәгеҙ һәм тейешле анализ яһаһағыҙ, шул күҙгә ташлана: былдай "сир"ҙәр (легендалар һәм мифтар) көндән-көн арта бара. Ошондай бер нисә "сиргә" иғтибарығыҙҙы йәлеп итмәксебеҙ. Былдай уйлап сығарылған "сирҙәрҙең" тормошка ашырылыу ысулдарын белеү күптәрҙең күҙен асыр һымаҡ, сөнки улар кемгәлер ҡайғы, кемгәлер аҡса, кемгәлер сәйәси отош алып килеүен дауам итә.

Озон тишеге!

Ғалимдар Ер шарының төньяҡ яртыһындағы озон ҡатламының йөҡарыуын беренсе тапҡыр 1969 йылда асыҡлай. Озон ҡатламы беҙҙе зыянлы ультрафиолет нурҙарынан һаҡлай, шуға күрә борсола башланылар. 1973 йылда Американың өс ғалимы - Молин, Крутцен менән Роуленд һыуыткыс эшләүҙә һәм башка сәнәғәттә киң ҡулланылған фреондың озон менән бәйләнешкә инеп, уны юҡҡа сығарыуы ихтимал, тигән ҡарарға килә. Сенсацияларға һиҙгер булған матбуғат, шунда уҡ, аэрозоль баллондары ҡулланған ҡатын-ҡыҙҙар озон ҡатламын юҡҡа сығара, тип һөрән һалырға тотона. Ә теге өс ғалимға ғәжәйеп асыштары өсөн Нобель премияһы бирәләр. Төрлө идеялар йәһәтенән алда йөрөгән Норвегия, Швеция, Финляндия кеүек илдәр кисекмәҫтән планетаны фреон кеүек әшәке әйберҙән азат итергә, уны етештереүҙе тыйырға, тигән тәҡдим яһай. Донъя уйға ҡала: ни тиһәң дә, быйың өсөн бөтөн химия сәнәғәтенең аҫтын-өҫкә килтерергә кәрәк. Күп тә үтмәй, фреон етештереүҙе сикләгән данлыҡлы Монреаль килешеүенә ҡултамға ҡуйыла. Тәбиғәтте һаҡлауға артыҡ иҫе китмәгән АҠШ был юлы килешеү өсөн үтә лә нык борсола, химия сәнәғәтендә донъя кимәлендә монстр булған Дюпон концерны ике ҡуллап фреондарҙы тыйыу өсөн тауыш бирә. Ә бит Американың донъялағы был иң ҙур химия компанияһының ул ваҡытта биш континентта 225 заводы була. Дюпондың йыл һайын 40 миллиард долларға яҡын тауары һатыла. Был корпорация фәнни асыштар өлкәһенә йыл һайын 2 миллиард доллар аҡса сарыф итә. 80-се йылдар уртаһында уҡ ул донъяла фреондарҙы етештереүсе иң ҙур компания була. Әлбиттә, уҙ тауарына ҡаршы сығыу компания хужаларын битараф ҡалдырмай. Әммә улар ыңғай тауыш бирә. Ни өсөн тиһегеҙме? Озон-фреон теорияһын тармар итер өсөн Дюпон арыуыҡ аҡса сарыф итә. Күрәһең, концерн менән иҫәрҙәр идара итмәгән булып сыға. Улар фреонды алмаштырырлыҡ яңы тауар - сығарыу өсөн арыуыҡ аҡса түгә һәм миллиардерҙарға шатлыҡ йылмая - фреонды алмаштырырлыҡ икенсе бер әйбер табыла! Шунда уҡ патент алына һәм Дюпон концерны озон ҡатламын иң нык һаҡлаусыға әүерелә! Бына бит нисек. Яңы тауарҙы етештереүҙе йәғә һалыу өсөн ошонан да ҡулай ысул юҡ. Бына ниңә монополист Дюпон сәйәсмәндәр һәм "йәшелдәр" ярҙамында донъя кимәлендә фреонға ҡаршы көрәшә башлай. Американа, мәҫәлән, фреондан баш тартыу өсөн американдар 220 миллиард доллар тотонорға мәжбүр була.

Озон ҡатламына ни булған һуң? Аҙаҡ шул билдәле булды: ғәҙәттә, озон тишектәренең барлыҡҡа килеүенә ер аҫты емерелеүҙәре, йәғни ер тетрәүҙәре сәбәпсе икән. Ер ҡатламы емерелгәндә ер аҫтынан водород менән водородлы газдар сыға. Тап улар Ерҙең озон ҡатламын "кимерә". Ниңәһе иғтибарға лайыҡ: Ерҙәге озон ҡатламының "ябығыуы" һәм һуңынан кире "йыуанайыуы" борон-борондан килгән тәбиғи күренеш икән. Андрей Капица һәм башка Рәсәй ғалимдары озон тишектәренең Ер шарында химия заводтары барлыҡҡа килгәнгә тиклем дә булғанлығын дәлилләне. Бахтиһәң, планетабыҙҙың газ сығарыуы туранантура ҡояштың әүҙемлегенә бәйле.

Глобаль йылыныу

Ер шарындағы уртаса температура һуңғы йөҙ йыл эсендә 0,6 градусҡа артҡан. Шулай уҡ атмосферала углекислый газдың артыуы күҙәтелә. Шундай һорау тыуа: ысынлап та, йылыныу Ерҙәге сәнәғәттең күпләп углекислый газ "һулап сығарыуына" бәйлеме? "Йәшелдәр" Ерҙең йылыныуында кешене ғәйепләй. Фән иһә әлегә был һорауға дөрөҫ кенә яуап бирә алмай. Бәлки, бирә алһа ла, күптәрҙең күҙен асырға теләмәү сәбәпле, фактарҙы йәшерәләр. Рәсәй Фәндәр академияһының академигы Кирилл Кондратьев, Огайо университеты профессоры Роберт Эссенхай һәм башка йөҙләгән ғалим, глобаль йылыныу тәбиғи күренеш һәм атмосферала углекислый газдың артыуы йылыныуҙың сәбәбе түгел, бары һөҙөмтәһе генә, ти. Был ябай күренеш: глобаль йылыныу океан һыуындағы углекислый газдың һауаға осоп сығыуына булышлыҡ итә. Мәҫәлән, был күренеште йылы шампан шарабынан газдың әүҙемерәк бүленеп сығыуы менән сағыштырып була. Ер сәнәғәте сығарған углекислый газ океан "һулап" сығарғандыҡына ҡарағанда меңләгән тапҡырға аҙ. Климатологтар билдәләүенсә, кешелек, ысынлап та, үҙенең газ ҡалдыҡтары менән глобаль йылыныуға булышлыҡ итте, әммә был яҡшы күренеш. Уларҙың фекеренсә, Ер шарында бығаса егермегә яҡын боҙлауыҡ осоро булған һәм улар йылыныу осорҙарына ҡарағанда ун тапҡырға оҙағыраҡ һуҙылған. Тимәк, әгәр ҙә кешелек атмосфераны йылытмаған булһа, беҙ күптән туңып үлгән булыр инек. Әлбиттә, был фекер менән килешеүе ауыр, әммә мәсьәләгә объектив ҡарау өсөн төрлө фекерҙәрҙе уртаға һалып сағыштырыу зарур.

Ошондай һорау тыуа: ни өсөн Рәсәй был аҙымдың сәнәғәтебеҙҙе үлтереү ихтималлығын белә күреп, Киот протоколына ҡул ҡуйҙы һәм уны тормошҡа ашырырға ризалыҡ белдерҙе? Эштең асылына төшөнөп ҡарайыҡ. Донъяла күптән бик хәйләкәр механизм тормошҡа ашырыла. Һәр йыл фәндең төрлө өлкәләрендә төрлө гипотезалар ҡалҡып сыға. Матбуғат иһә уларҙың араһынан сенсация булырлыҡтарын, йәмғиәттең бөгөнгө теләгенә, аң кимәленә, талаптарына тап килгәндәрен (әйткәндәй, бөгөн йәшелләр менән экология модала) ҙур тырышлыҡ менән күйыртырға тотона. Мәҫәлән, Көнбайыш фәне гранттар иҫәбенә йәшәй. Ул гранттарҙы фәндең нимә икәнлеген дә белмәгән кешеләр тарата. Елдең ҡайһы яҡҡа өрөүен һиҙемләгән, йәғни матбуғаттың ниндәй темаларҙы "актуалләштереүен" иҫәпкә алып, тиҫтәләгән ғалимдар шунда уҡ грант яулау өсөн ғариза яҙа башлай. Әлбиттә, грант алырға өлгәшеүселәрҙең тикшеренеүҙәре грант таратыусыларҙың уй-ниәттәренә ул килеп кенә тора. Тимәк, миф үҙ-үҙен туйындыра һәм үҙен-үҙе тыуҙыра.

Дилфүз СӨНӘҒӘТОВ.

(Дауамы бар).

терапевт Ғәлиә Тимербаева эшләй, һин уға күренеп ҡайт әле, - тип йүнәлтмә яҙып бирҙе.

Табибә ауырыуҙы ысынлап та яҡты йөҙ менән ҡаршы алды һәм:

- Йәгеҙ, Гөлбикә Мәһәҙиевна, һөйләгеҙ, нимәгә зарланаһығыҙ, берәй ауыртҡан, һыҙлаған ерегеҙ бармы? - тип һораны.

- Эй, духтыр ҡыҙым, һөйләй башлаһаң, миндә сирҙәр етерлек инде ул: гастрит, холецистит, панкреатит, колит, радикулит, неврит, невроз, дистония һәм башҡалар, һәм башҡалар, - тип теҙеп алып китте Гөлбикә апай.

Терапевт пациентының ҡан баҫымын үлсәп, йөрәген, үпкәләрен тыңлап ҡараны. Күптәр көнләшерлек! Етмеше тулып килгән теремек апайҙың йәштәрсә һығылмалы тәненә, әле һаман күркәмлеген юғалтмаған йөҙөнә һоҡланды. Шулай ҙа уға ҡанын, һейҙеген анализдарға биреү, электрокардиограмма яһатыу өсөн йүнәлтмәләр бирҙе. "Һөҙөмтәләре әҙер булғас, үҙ яйығыҙ менән минең янға тағы ла инерһегеҙ", - тине.

Һөҙөмтәләр бик һәйбәт булып сыҡты. Апай менән тағы бер аҙ әңгәмәләшкәндән һуң терапевт:

- Гөлбикә апай, ҡабатлап һорайым, әле берәй ерегеҙ ауыртамы-юҡмы? Үҙегеҙ һанап сыҡҡан диагноздарҙы ҡайҙа һәм кем ҡуйғайны, улар тураһында берәй төрлө яҙыуығыҙ бармы? Бәхеткә күрә, мин һеҙҙә бер ниндәй ҙә ауырыу тапмайым, - тине.

Үҙендә сир табылмағанға кәйефе ҡырылған Гөлбикә апай:

- Һуң, Ғәлиә Ғәлимовна, әйтеп торам бит инде, минең ялыуҙарым шул: миндә гастрит, холецистит, панкреатит, колит, радикулит, неврит, невроз, полиартрит, дистониялар һәм башҡалар, һәм башҡалар... Ә диагноздарҙы миңә бер кем дә ҡуйманы. Үҙем беләм. Мин ни, укый беләм дә баһа, башҡортса ла, урыҫса ла, тигәндәй, ваҡытында һигеҙ синыфты тамамлаған кеше бит әле мин. Гәзиттәрҙе, "Здоровье" журналын даими укып барам. Бер ниндәй ауыртҡан ерем юҡ та ул, тик әле әйткән сирҙәрем генә йонсота мине, - тине, илар сиккә етеп.

- Гөлбикә апай, һау-сәләмәт кешегә лә көмендә йылына бер тапҡыр табипҡа күренеү мотлаҡ. Бер йылдан тағы ла килерһегеҙ, - тип йыуатты терапевт пациентын. Уның амбулатория картаһына "Сәләмәт" тигән яҙыу яҙҙы ла, хәҙергә китергә мөмкинлеген әйтте.

Гөлбикә апай район үҙәгенән ҡайтҡас, ауыл фельдшерына:

- Асия һылыу, мине үҙең генә дауала инде, белемһеҙ, йәш табибәгә ебәргәнһең һин мине, минең сирҙәрҙе белмәне, ауырыуҙарың юҡ, тисе, - тип зарланды.

Таһир ЛАТИПОВ.

УҢЫШ ҠАҘАН

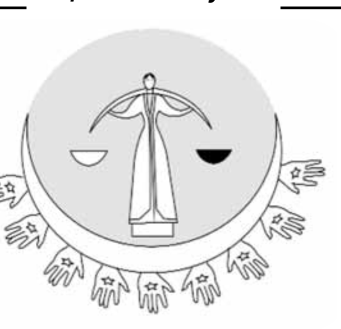

Биш күнегеүҙе үтә

Пэт Райли Американың баскетбол буйынса данлыҡлы "Лос-Анжелес Лейкерс" командаһына етәкселек итеүсе иң талантлы тренер булып таныла. 1986 йылда команда уйынсылары спортта артабан үҫә алмаясаҡбыҙ, тигән һығымта яһай. Ләкин Пэт Райли уйынды тағы бер генә процентка яҡшыртығыҙ, тип өгөтләй.

Әлбиттә, бер процент ҡына яҡшы уйнау көлкө. Шулай ҙа Пэт, әгәр ун ике спортсы биш компонентта үҙ оҫталығын бер процентка яҡшыртһа, бөтә команда алтмыш процентка һөҙөмтәлерәк уйнаясаҡ, тип ышана. "Чемпион исемен яулар өсөн ун процентка яҡшы уйнау ҙа етер ине, ләкин һәр берегеҙҙең оҫталығығыҙҙы бер процентка яҡшыртырға мөмкинлеге булғанда, артыҡ көс түгергә лә кәрәкмәй", тип аңлата. Спортсылар тренерға буйһона һәм, ысынлап та, шул йылда уҡ "Лос-Анджелес Лейкерс" командаһы чемпион исемен яулай.

Әйтәйек, һин дә тормошоңдоң биш күренешен, йәғни һаулығыңды, хистойғоларыңды, кешеләр менән аралашыуҙы, финанс мәсьәләһен һәм башҡарған эшеңдә 1 процентка яҡшыртырға теләнең, ти. Әгәр быны көн һайын эшләһәң, бер йыл эсендә 60 процентка яҡшы һөҙөмтәгә өлгәшәсәкһең. Юҡҡамы ни, мин һеҙҙе даими уҡырға һәм һәр өлкәлә үҫергә өндәйем.

Туктауһыҙ уҡырға һәм үҫергә нисек ғәҙәтләнергә? Яуабым, моғайын, шаҡ ҡатырыр: үҙеңде тылсымлы эсемлек ярҙамында тәртипкә күндереп була. Астерикс менән Обеликстың көсөнөң сере лә тылсымлы эсемлеккә бәйле бит. Был "эсемлек" ниҙән ғибәрәт һуң? Ул аңыбыҙға ҙур йоғонто яһаған тышҡы мөхит. Тап тышҡы мөхит тылсымлы эсемлек хеҙмәтен үтәй.

Обелигс даланлы була, сөнки уны бәләкәй генә сағында тылсымлы эсемлек тултырылған ҡаҙанға ҡолаталар. Шуға ла ул бәхетле, көслө була. Ә Астерикстың тормошо уңмай. Уға ла беҙҙең күптәребеҙ кеүек уҡ, был эсемлекте күберәк ҡатмарлы мәлдәрҙә һемерергә тура килә. Беҙ һәр саҡ өлгө булырлыҡ кешеләрҙең, ихтыяр көсө тәрбиәләр яҡшы китаптарҙың ярҙамына, үҙебеҙҙең тормошто аңларға мөмкинлек биргән көндәлектәр яҙыуға һәм тормошта яңы юл күрһәтеп, яңы импульстар өҫтәрҙәй семинарҙар тыңларға мохтажбыҙ. Шуның өсөн үҙ көсөбеҙгә ышаныслы нығытыу маҡсатында түбәндәге биш күнегеүҙе үтәү мөһим:

ай һайын икенән дә кәм булмаған китап уҡыясаҡмын;

ниндәй семинар тыңларға кәрәклеген билдәләйәсәкмен;

"уңыш, аңлау һәм идеялар көндәлеге" яҙа башлаясаҡмын;

өлгө алырҙай ун кешенең исемлеген төҙөп, улар менән аралашасаҡмын; көн һайын китаптың бер бүлеген уҡыясаҡмын;

Әйткән һүҙ - аткан уҡ. Һин быларҙы бөгөндән үтәй башларға бурыслы.

АФАРИН!

КҮҢЕЛ КҮРҺӘТКЕСЕ БУЙЫНСА

һәр береһенә Гран-при бирерлек

Үткән аҙнала Өфөлә Баймаҡ районынан сыҡҡан йәштәрҙең яҙғы байрамы - "Баймаҡ һылыуҡайы" конкурсы үтте. Бәйгелә районДың төрлө ауылдарынан килеп, юғары уҡыу йорттарында белем алыусы туғыҙ һылыу көс һынашты. Конкурс биш турҙа үтте. Абруйлы жюри бәйгенең төп бүләге - Гран-приҙы Гөлназ Таңғатароваға (Иҫке Сибай ауылы), 1-се урынды - Ләйсән Әлибаеваға (Муллаҡай), 2-се урынды - Албина Буранғоловаға (Сыңғыҙ), 3-сө урынды Гөлшат Исхаковаға (Төркмән) бирергә ҡарар итте.

Һуңғы йылдарҙа төрлө кимәлдәге "Һылыуҡай" конкурстары бер-бер артлы гөрләтеп үтеп тора. Уларҙа һын-ҡиәфәт, кейем, элегантлылыҡ, интеллектуаль кимәл замандың иң һуңғы шоу-техник кимәлендә һынала. Яңыраҡ үткән Әбйәлил районы һылыуҙары бәйгеһендә дини мотив, йолаларҙы белеү, ашһыу әҙерләү маһирлығы өҫтөнлөк итһә, Баймаҡ һылыуҙары бәйгеһенең төп асылы барыбер ҙә күңел күрһәткесе булғандыр. Йәғни һылыуҡайҙар ниндәй генә турҙа ҡатнашһа ла - үҙ һөнәрен күрһәткәндә лә, Өфө ҡалаһы буйлап гид вазифаһын башҡарғанда ла, бейегәндә лә, йырлағанда ла, кейем һайлағанда ла, шиғыр һөйләгәндә лә үҙ күңелен, үҙ асылын ҡуя белде. Шуға күрәлер ҙә, тамашасыларға бәйгеселәрҙең бар сығыштары ла берҙәй үк оҡшаны һәм жюри ҡапылғарай урындарҙы билдәләй алмай торҙо.

Ҡыҙҙарҙың барыһы ла бәйгегә етди әҙерләнгән, уларҙың сығышындағы етешһеҙ урындар ҙа булманы түгел, булды. Әммә әлеге лә баяғы маяҡ булып балҡып торған күңел күрһәткесе фонында улар тамашасыға һиҙелмәне лә, күренмәне лә. Ҡыҙҙарҙың хатта хаталары ла был йәһәттән тәбиғи һәм урынлы кеүек ине. Жюри конкурста ҡатнашыусы ҡыҙҙарҙың береһен дә иғтибарһыҙ ҡалдырманы. "Иң мөләйем" номинацияһында Әлфинә Килмәкова еңеп сыҡты, Юлиә Арыҫланова - "Иң сая", Лилиә Бүләкова - "Иң һөйкөмлө", Рәзилә Ишморатова - "Иң егәрле" ҡыҙ тип табылды. "Тамашасы һөйөүе"н Рәмилә Шәрипова яуланы.

Әмир ҒҮМӘРОВ.

ӘСӘЙЕМ ЛӨҒӘТЕ

АСЛАН, БӘКӘКТӘМӘ...

Әсәйем дә, өләсәйем дә ярамаған эштән: "Аслан теймә, аслан ҡағылма, аслан улай итмә, былай итмә",- тип тыйыр ине. Уларҙың телендәге был һүҙ урыҫтың "Ни в коем случае", тигәнен аңлата.

Әсәйемдең "бәкәктәмә" тигән һүҙе тиккә йөрөп ятма, ырғаңлама кеүек һүҙҙәрҙе алыштыра. Күсермә мәғәнәһендә бәкәктәмә, кәрәкмәгән урынға ҡыҫылма, тиеүҙе лә аңлата икән. Күләмде белдереүсе "хәтлем", "шул саҡлы" кеүек һүҙҙәрҙе "тәкәбил", ти ҙә ҡуя әсәйем. Сәбәпһеҙгә лауылдап, мәғәнәһеҙ һүҙ һөйләүҙе "яңшау" ти. Мәҫәлән, яңшап торма әле, йәки "яңшаны бит, яғы сыҡҡыр", "яңшама, башым ауырта" һәм башҡа шундай һүҙҙәр бик күп әсәйем лөғәтендә.

Иҙрис НОҒМАНОВ,

Әбйәлил районы.

ШЫМШЫРАҠЛАУ

Көндәргә, төндәргә, тәүлектәргә һуҙылған ямғырҙы беҙҙең яҡта "аҡ яуын" тиҙәр. Әсәйем лөғәтендә иһә ул - "шымшыраҡлау". "Мынауы яңғыры (беҙҙең яҡта ниңәлер "яңғыр" ул) шымшыраҡлап яуып тик тора. Күктең төбө тишелгәндер ул", тип әйтә торғайны әсәйем. Һүҙҙең составын тикшереп ҡараһаҡ, ул ике өлөштән: "шым"дан һәм "шыраҡлау"ҙан тора. "Шым" тигәне аңлашыла, йәғни шым, яй яуған ямғыр, ә инде "шыраҡлау" тигәне, моғайын, "сираҡ"тан йә "шараҡ"тан алынғандыр. Мәғәнәһен юллап ҡараһаҡ, "шым, яй атлаған аяҡ (сираҡ)" йәки "шым ғына һанда-һаяҡ ("шараҡ"тың мәғәнәһе) яуып торған ямғыр".

Әхмәр ҮТӘБАЙ.

ИНГЛИЗСӘ БЕЛГӘНДӘРМЕ?

"Әсәйем лөғәте" рубрикаһында "билдыуа" тигән һүҙҙе уҡып, уның килеп сығышына ҡағылышлы үҙемдең аңлатманы бирергә булдым. Был һүҙҙе беҙҙең Ейәнсура яҡтарында "Плидыуа" тип йөрөтәләр.

ӘхмәрҮтәбай яҙғанса ул бритва, лезвие тигән һүҙҙе аңлата. Лезвиела инглизсә Wlade, ҡайһы берҙәрендә Wladeua тигән яҙыу бар. Күрәһең был һүҙҙе халыҡ башҡортсалаштырып билдыуаға, плидыуаға әйләндергәндер.

Миңзифа АҠБУЛАТОВА.

Ейәнсура районы.

БӘЙГЕ! БӘЙГЕ!

Гармунсылар, майҙан түре һеҙгә

Башҡортостандың үҙ ирке Рәсәйгә менән ҡушылыуына 450 йыл тулыу байрамы сиктәрендә 16-18 майҙа Яңауыл ҡалаһында республика гармун байрамы уҙғарыласаҡ. Башҡортостан Республикаһының Мәҙәниәт һәм милли сәйәсәт министрлығы, Республика халыҡ ижады үҙәге ойоштораcаҡ был сара уға нигеҙ һалыусы, Башҡортостан Республикаһының атҡаҙанған сәнғәт эшмәкәре Фәтих Ихсанов призына арналып үткәреләсәк.

Конкурста ҡатнашыу өсөн гармун, тальян, милли музыка ҡоралдарын эшләүсе оҫталар саҡырыла. Байрам программаһында бәйгеселәр сығышы һәм еңеүселәрҙең Гала-концерты ҡаралған. Конкурс ике төркөмдә - 17 йәшкә тиклемгеләр һәм 18 йәштән өлкән башҡарыусылар араһында уҙғарыласаҡ. Еңеүселәр ике номинация: яңғыҙ башҡарыу һәм тальянсылар, гармунсылар сығышы буйынса билдәләнәсәк.

Конкурс репертуары милли колорит һәм үҙ төбәгендәге йыр-моңға нигеҙләнеп, ирекле рәүештә һайлана. Һәр ҡатнашыусы ике бәйге әҫәре тәҡдим итә.

Заявкалар 1 майға тиклем түбәндәге адрес буйынса ҡабул ителә: 450077, Өфө ҡалаһы, Ленин урамы, 72. Республика халыҡ ижады үҙәге. Телефоны: (3472)72-53-25.

Башҡортостан Республикаһы ижтимағи берекмәләренең Үҙәк дәүләт архивы коллективы Башҡортостан Республикаһы Хөкүмәтенең мәҙәниәт, спорт, киң мәғлүмәт саралары, милли һәм йәштәр сәйәсәте бүлеге мөдире Буранбай Рәфҡәт улы Күсәбаевтың

атаһы

вафат булыу сәбәпле, уның тәрән ҡайғыһын уртаҡлаша.

Донъя бер мосафирханалыр. Инсан да рухтар ғәләменән, әсә ҡарынынан, балалыҡтан, йәшлектән, ҡартлыҡтан, ҡәбер ғәләменән Әхирәткә күсеп киткән бер юлсылыр. Ауыр тупрағы еңел булһын Рәфҡәт бабайҙың.

АҠЫЛ – ҠАҘНА

Аҡыллы кешеләрҙең һүҙҙәренә әйәреп, донъяуи хәҡиҡәткә баҡ, һығымталар яһа һәм, әлбиттә, тормошта ҡуллан. Бәхетле һәм уңышлы кеше булыр өсөн.

БЕЛЕМ АРТЫНАН ҠЫУЫП, аҡылды юғалттыҡ

Юлдар бер төрлө булмағанда, бергә план ҡормайҙар.

(Конфуций).

Һеҙ нәмә уйлап таптығыҙ? Ун кешенең хеҙмәтен алыштырыр машинамы? Әммә ләкин хәҙер шул ун кеше ул машинаны йүнәтә.

(Петр Таранов).

Бөтә бөйөк шәхестәр һәм донъя кимәлендәге ваҡиғалар ике тапҡыр барлыҡҡа килә: тәүгеһендә трагедия, икенсеһендә фарс булып.

(Г. Гегель).

Әгәр ҙә яуызлыҡ менән һуғарылһа, сағыу аҡыл да үҙенең баһаһын юғалта.

(Р. Шеридан).

Тейеш, тиеү - тирандар уйлап сығарған нәмә, ул ҡолдар күңелендәге кәрәкһеҙ бер инаныу.

(Уильям Питт).

Үҙең теләмәгән менән көрәштә иң шәп ысул - уға үҙен тулыһынса асылып бөтөргә ирек биреү.

(Билдәһеҙ автор).

Үҙгәрештәр күп булған һайын, барыһы ла элеккесә ҡала.

(Альфонс Карр).

Дошмандарың күберәк булыуын теләһәң, дуҫтарыңды бар нәмәлә уҙып кит. Әгәр ҙә дуҫтарың күп булыуын теләһәң, дуҫтарыңа һине уҙып китергә ирек бир.

(Ф. Ларошфуко).

Ҡатын-ҡыҙ булыу - бөйөк аҙым, ирҙәрҙе аҡылдан яҙҙырыу - геройлыҡ.

(Борис Пастернак).

Бер саҡ танылған француз модельеры Пьер Карденды: "Һеҙҙең костюмығыҙ шул тиклем ҡупшы, әллә ҡайҙан уҡ күҙгә ташлана", - тип маҡтағандар. "Әгәр ҙә күҙгә ташлана икән, тимәк, мин бөгөн ул тиклем ҡупшы кейенмәгәнмен", - тип яуап бирә модельер.

Шул тиклем күрә алмаған дошманың бармы? Булһа, һин уға байлыҡ, тормош ләҙҙәттәре, күңел асыуҙар, сикһеҙ власть телә: күрерһең, ул ошолар арҡаһында һәләк буласаҡ.

(Жан Робине).

Шулай итеп, тағы бер риүәйәт: "Бер саҡ Уҡытыусыға уның уҡыусыһы булыу хоҡуғын яулаусы уҡыусыһы килә. Һәр ул Уҡытыусыға бик ныҡ инәлеп:"Һиңә һәм һинең аҡылыңа тамам ышаныу өсөн бер мөғжизә күрһәт миңә", - ти. Уҡытыусы күңелһеҙ генә йылмайып ҡуя, шулай ҙа уҡыусыһына бер мөғжизә күрһәтә. Уҡыусыһы уның алдында тубыҡлана һәм тағы инәлеп:"Бынан һуң мин һинең менән һәм һин ҡушҡан теләһә ҡайҙа барырға әҙермен, үҙ ҡанатың аҫтына ал мине", - ти. Ләкин Уҡытыусы уҡыусыһына, ишеккә күрһәтеп: "Хәҙер инде һин миңә кәрәк түгел", - тип яуап бирә".

«Киске Өфө» гәзитен ойоштороусы:
Өфө ҡала округы Советы һәм хакимиәте
«Вечерняя Уфа» гәзите редакцияһы
Баш мөхәррире: Гөлфиә ЯНБАЕВА.
Мөхәрририәт: Вячеслав ГОЛОВ, Әхмәр ҮТӘБАЙ, Радик ӨМӨТҠУЖИН, Рәлиә БИКТИМЕРОВА

Телефондар: 253-25-44; 252-39-99.
E-mail: kiskeufa@ufacom.ru

«Киске Өфө»нөң индексы – 50665.

«Киске Өфө»нөң реклама хеҙмәте, 2**53-25-44, 272-89-09, 273-35-92** телефондары буйынса, «Вечерняя Уфа», «Уфимская неделя» һәм «Киске Өфө» гәзиттәренә ойошмаларҙан һәм айырым кешеләрҙән рекламалар ҡабул итә.
Тәржемә хеҙмәтенә 2**53-25-44** телефоны менән мөрәжәғәт итергә.

Гәзит РФ Матбуғат эштәре, телерадиотапшырыуҙар һәм киң информация саралары министрлығының Волга буйы төбәк-ара территориаль идаралығында теркәлде. Теркәү таныклығы №7 –1675.

Беҙҙең адрес: 450005, Өфө ҡалаһы, Революцион урамы, 167/1.

«Башҡортостан» нәшриәте типографияһында баҫылды,
(450079, Башҡортостан Республикаһы, Өфө ҡалаһы, Октябрҙең 50 йыллығы урамы, 13).

Ҡул ҡуйыу ваҡыты - 17 сәғәт 00 мин.
Ҡул ҡуйылды - 16 сәғәт 00 мин.

Тиражы - 6004
Заказ 1951